

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

KAŞİYEVA FLORA ŞAMİL QIZI

P U L
K R E D İ T
B A N K L A R

(Metodik vəsait)
Məlumat-sorğu kitabı

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirinin
03.05.2011-ci il 722 saylı
əmri ilə metodik vəsait
kimi təsdiq edilmişdir.

B A K I – 2 0 1 1

Kaşıyeva Flora - iqtisad elmləri namizədi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Bank işi» kafedrasının baş müəlliməsi

Elmi redaktor:

Məmmədov Z.F. - iqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Bank işi» kafedrasının, Rusiya Federasiyasının, Türkiyə Cümhuriyyəti Respublikasının professoru

Rəyçilər:

Həsənov R.T. - iqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər» kafedrasının professoru

İbrahimov Z.H. - iqtisad elmləri namizədi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Bank işi» kafedrasının dosenti

- fəlsəfə doktoru, «Azərbaycan Sənaye Bankının» filial müdiri

Babayev R.M.

Kaşıyeva F.Ş. Pul, kredit, banklar. Metodik vəsait. (Məlumat-sorğu kitabı). Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı - 2011. – 154 səh.

© **Kaşıyeva F.Ş. - 2011**

© **İqtisad Universiteti - 2011**

ÖN SÖZ

GİRİŞ

Anamın əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

Bank sferasının fəaliyyəti ölkələrin məqsədlərinə, institusional strukturlarına, tarixi inkişafına, cəmiyyətin davranışlarına bağlı olaraq dəyişiklik göstərməkdədir.

Pul, kredit və banklar mövzuları gündəlik həyatda ictimaiyyət tərəfindən, xüsusilə də kütləvi infomasiya vasitələrində ən çox müzakirə və şərh edilən mövzulardandır. Əmanətlərə və kreditlərə tətbiq edilən faiz dərəcəsi, valyuta məzənnəsi, pul aqreqlərində dəyişikliklər və s. kimi mövzular tələbələri yaxından maraqlandırmaqdadır. Çünki yuxarıda adı çəkilən göstəricilərdə baş verən dəyişikliklər hökumətin iqtisadi siyasət qərarlarına təsir göstərəcəkdir.

Pul, kredit və banklar mövzularını bilmədən tələbələr «bank işi» fənnini öyrənmək və dərinlən mənimsənilməsi qeyri-mümkündür.

Metodiki vəsaitdə pul, kredit və banklara aid mövzular: pul iqtisadiyyatının tarixi inkişafı, pulun funksiyaları; pulun tədavül sürəti; pul sistemləri; pulun təşkili və tələbi; inflyasiya; pul siyasətinin məqsəd və alətləri; kreditin mahiyyəti və prinsipləri; kreditin funksiyaları; kreditin məqsədləri; Mərkəzi Bankların vəzifə və funksiyaları; kommersiya banklarının əməliyyatları ətraflı formada izah edilmişdir.

«Pul, kredit və banklar» fənni üzrə imtahan verəcək olan tələbələr və gələcəkdə bank sistemində işləmək məqsədilə imtahanlara hazırlanacaq məzunlar üçün faydalı məlumat mənbəyidir. Kitabın hazırlanmasında xarici təcrübədən istifadə olunmuş və Azərbaycanın müasir pul, kredit və bank sistemində istifadə edilən anlayışlara açıqlama verilmişdir. Kitab istər «Pul, kredit və banklar» fənninin tədrisi prosesində, istərsə də banklarda çalışma sırasında ən çox verilən suallara cavab olaraq hazırlanmışdır.

Kitabın hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının normativ xarakterli sənədlər və təlimatlarından istifadə olunmuş və şərh edilmişdir.

Dərslinin işıq üzü görməsində təklif və tövsiyələrinə görə kitabın elmi redaktoru Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, «Bank işi» kafedrasının professoru, i.e.d. (TR, AR, RF) Z.F.məmmədova və kitabın rezentı dos. Z.H.İbrahimova təşəkkürlərımı bildirirəm.

Pul sistemi

Pul sistemi hər bir ölkədə tarixən formalaşmış və dövlət tərəfindən qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş pul tədavülünün təşkili formasıdır.

Pul sisteminin ən mühüm elementləri şəkil 1-də verilmişdir.

Milli pul vahidi	Ölkədə vahid kimi qəbul olunmuş və əmtəə və xidmətlərin qiymətinin ifadə edildiyi pul ölçüsü (manat, rubl, dollar, frank və b.)
Qiymətlərin miqyası	Ölkədə pul vahidi qismində qəbul olunmuş pul metalının və həmin vahidin hissələrinin çəki ilə miqdarı
Pulların emissiya sistemi	Pul və qiymətli kağızlar buraxan qurum; pulların tədavülə qanunla təsbit olunmuş buraxılması qaydası
Pulun formaları	Əmtəə tədavülünün sabitliyini təmin etməyə qabil olan və nağd dövriyyədə qanuni tədiyyə vasitəsi olan ümumi ekvivalentin müəyyən tipində əşyalaşdırılmış mübadilə dəyəri
Valyuta pariteti	Digər valyutalarla nisbəti
Pul sistemi institutları	Pul tədavülünü tənzimləyən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri
Tədavüldəki pul kütləsinin strukturu	Nağd və nağdsız pullar, müxtəlif dəyərli kupyurların həcmi arasında nisbət; hesablaşmaların rahatlığı bundan asılıdır
Kassa intizamı qaydası	Kassa vasitəsilə həyata keçirilən pul hesablaşmalarının ümumi həyata keçirilmə qaydaları və onlar üzərində nəzarətin təmin edilməsi prinsipləri (ilkin nəzarət banklara həvalə olunur).

Şəkil 1. Pul sisteminin ən mühüm elementləri

Tədavülə olan pulların növündən asılı olaraq üç pul tədavülü sistemi fərqləndirilir:

- **əmtəə pul sistemi**, əmtəə pullarından – alıcılıq qabiliyyəti onların əmtəə dəyərlərinə əsaslanan real əmtəələrdən istifadə edirlər. Əmtəə pullarının fərqli xüsusiyyəti onların pul kimi qiymətinin əmtəə kimi qiyməti ilə eyni olmasındadır. Özü də bu pullar daxili qiymətliliyə, yəni mühüm istehlak xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Yüksək inflyasiya şəraitində bu, hətta araq, siqraet və s. də ola bilər;

- **metal pulların tədavül sistemi**, bu zaman tam dəyərli qızıl və gümüş pullar tədavüldə olur, kredit pulları isə pul metalına (külçə və ya sikkə) sərbəst dəyişdirilir;

- **kredit və kağız pulların tədavül sistemi**, bu zaman qızıl tədavüldən sıxışdırılmış olur və buna görə də kredit və kağız pullar qızıla dəyişdirilmirlər. Son zamanlar fidutsiar (etibara əsaslanan) pul tədavülü sistemi tətbiq olunmağa başlayıb.

Fidutsiar (latın sözü *fides* - etibar) **pul sistemi** - bu sistemdə pul nişanları ictimai maddi sərvət göstəricisi deyildir, yəni qızıla dəyişdirilmir. Onlar metal puldan kağız pul dövryyəsinə keçidlə birgə formalaşmışlar.

İqtisadi ədəbiyyatda **üç növ fidutsiar pul sistemi** fərqləndirilir:

- keçid - özündə metal və kağız tədavülünü birləşdirir;
- tam fidutsiar standart;
- elektron-kağız pul sistemləri.

Kağız pulların tədavülə çox buraxılması onların qiymətdən düşməsi və inflyasiya ilə nəticələnir.

Tam fidutsiar standart. İstehsal inkişaf etdikcə metal pulların kredit tədavül vasitələri ilə əvəzlənməsi zərurəti yaranır. Hazırda məhz onlar ümumi ekvivalent kimi çıxış edərək qızılın rolunu yerinə yetirirlər. Eyni zamanda dəyər nişanlarının pul qismində istifadə edilməsi onlarda əmtəənin müəyyən cizgilərinin görünməsinə səbəb olur: onlar alınır və satılır, əmtəəyə dəyişdirilir, amma bu pullar əmtəənin ən əsas xüsusiyyətindən məhrumdurlar - onların öz dəyəri yoxdur. Onlar dəyərin ölçmə funksiyasını yerinə yetirirlər.

Kredit tədavül vasitələri veksellər, çeklər, banknotlar şəklində olurlar. Bu vasitələr bütünlüklə onları buraxmış Mərkəzi Banka etibara əsaslandığından bankın tənzimləyici rolu kəskin şəkildə yüksəlmiş olur.

Veksel tədavülü həddlərinin dar olması xüsusi veksəl növünün - **banknotların** və kredit pullarının xüsusi tədavül formasının yaranmasını şərtləndirdi.

Pul tədavülü

Pul və pul tədavülü olmadan bazar mümkün deyil. Sonuncu əmtəə və xidmətlər dövryyəsinə əhatələyən pul hərəkətidir. Pul tədavülü əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısına, həmçinin maliyyə bazarının hərəkətinə xidmət edir. ABŞ-da ödəmə dövryyəsinin 3/5-ü maliyyə əməliyyatlarının payına düşür. Pul tədavülünün maliyyə ilə belə sıx əlaqəsi bəzi iqtisadçılara pul tədavülünü ölkədə

qanunvericiliklə tənzimlənən maliyyə sistemi hesab etməyə əsas verir .

Pul tədavülü iki dairəyə bölünür: nağd və nağdsız. Pul tədavülünün nağd formasında banknotlar, xırda pullar və kağız (xəzinədarlıq) biletləri, yəni öz fiziki formasında nağd olan və ödənişlərin əksər növlərində tətbiq olunan pullar nəzərdə tutulur, istifadə olunur.

Bir də sabit təminatlı pul sistemini və azad pul tədavülünü fərqləndirirlər. Belə fərq tədavüldə pul kütləsi defisitinin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Sabit təminatlı sistemlərdə pul çatışmazlığı qanunvericilik qaydasında ödənilmə norması haqqındakı müddəanı təmin edir. Eyni zamanda, xalq təsərrüfatının kifayət qədər pul kütləsi ilə təmin edilməməsi təhlükəsi deflyasiya ilə, azad pul tədavülündə pul kütləsinin hədsiz artırılması isə inflyasiya təhlükəsinə yol açır.

Pulun funksiyaları

Pulun funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Pul dəyər ölçüsü kimi - pul istehsal və mübadilə mövzusu olan çeşidli mal və xidmətlərin hesablanması müştərək bir ölçü hesab vahididir. Mübadilə edilən mal və ya xidmətlərin vahidi qarşılığında ödənen pul miqdarına qiymət deyilir. Qiymət mübadilə edilən malların bir-biri ilə qarşılaşdırılmasını asanlaşdırır. Ancaq dəyər ölçüsü olan pulun dəyəri dəyişikliyə məruz qala bilər. Çünki pul

vahidi qarşılığında satın alınacaq mal və xidmətin miqdarı sabit deyildir.

2. Pul mübadilə vasitəsi kimi - hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən və ümumi bir mübadilə vasitəsi olan pul mübadiləni ikiye ayırmaqdadır. Mübadilə edilən mal və xidmətlər öncə pula çevrilir və daha sonra arzu edilən mal və xidmətlər asanlıqla satın alınır.

3. Pul yığım vasitəsi kimi - pul hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən ümumi bir mübadilə vasitəsi olduğuna görə, insanlar yığımlarını pul olaraq saxlamaqda israrlıdırlar. Çünki, pulun yığım olaraq saxlanması istənilən anda istənilən mal və xidmətin satın alınmasını mümkün edir. Bundan başqa, pul müəyyən bir satınalma gücünə sahibdir, pulun mühafizəsi bir çox mallara nəzərən daha asandır. Ancaq, pulun yığım vasitəsi olması, pulun dəyər ölçüsü və ümumi bir mübadilə vasitəsi olma funksiyasının sağlam işləməsinə bağlıdır.

4. Pul tədiyyə vasitəsi kimi - pulun dəyər ölçüsü və hesab vahidi olması gələcək ödəmələrdə bir ölçü olaraq istifadəsinə səbəb olmaqdadır. Pulun tədiyyə vasitəsi olması, kreditə satış kimi iqtisadi mübadilələri artıran yeni bəzi mübadilə formalarının ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır.

5. Pul dünya pul funksiyası kimi - ölkələr arasında və yaxud müxtəlif ölkələrin şəxsləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir. Bu cür münasibətlərdə puldan satın alınan malların ödənilməsi, kredit və bir sıra digər əməliyyatların aparılması üçün istifadə edilir. Hal-hazırda ölkələrarası başlıca hesablaşmalar Amerikan

dolları, ingilis funt-sterlinqi, yapon yenası, İsveçrə frankı və avronun yardımını ilə aparılır.

Banknotların tədavülünün səciyyəvi xüsusiyyətləri

Banknotların tədavülünün səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- borclu qismində dövlətin Mərkəzi Bankı çıxış edir;
- banknotların təminat vasitəsi kimi ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları çıxış edir;
- tədavül obyektinin (banknotun) ümumi tədavül və ümumi ödəmə vasitəsi olması;
- banknot müddətsiz öhdəlikdir;
- banknotlar kredit vermə qaydasında buraxıldığından və kreditlərin müddəti başa çatdıqda qaytarılmalı olduğundan, son nəticədə banknot da emissiya bankına qayıdır. Əgər banknotların emissiyası dövlət xərclərinin ödənilməsi məqsədilə istifadə olunursa, banknotlar faktik olaraq kredit pulundan kağız pula çevrilir.

Çek tədavülü

Müəyyən edilmiş formada sənədin tədavülünü nəzərdə tutur və sənəddə çeki verənin kredit müəssisəsinə sənədi (çeki) təqdim edənə onda göstərilmiş məbləği ödəməsi

haqqında şəxsiz sərəncam verir. Çek bankdan pul alınması və alınan malların ödənilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Çeklər ilk dəfə İngiltərədə 1659-cu ildə tətbiq olunmuşdur. Hazırda çeklər ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və s. kimi ölkələrdə mühüm rol oynayır (ABŞ-da çeklər nağdsız ödənişlərin 70%-dən çoxunu təşkil edir və onların dəyərinin 11% -ni təşkil edir).

Çek tədavülünün nağd pul tədavülündən üstün cəhətləri:

- çeki istənilən məbləğə yazmaq olar;
- çeklər elə hesablaşmalarda istifadə olunur ki, orada qarşılıqlı tələblərin əsas hissəsi nağd pulun iştirakı olmadan ödənilir. Məhz bu pul tədavülü forması əsasında nağdsız hesablaşmalar sistemi yaranmışdır;
- istifadədə rahatdır və itirdikdə onları bərpa etmək olur. Lakin çeklə işləmək, yəni onların təhlükəsizliyini yoxlamaq xeyli çətinidir. Bu, çox əməktutumlu prosesdir.

Elektron-kağız pul sistemi

Kredit pulları tərəfindən qızılın sıxışdırılması öz sonrakı inkişafını çekin bir növ adlı əvəzləyicisi olan kredit elektron kartlarında tapdı. Onların meydana gəlməsi həm ticarət şəraitlərinin dəyişilməsi, həm də bankların öz bazarlarını genişləndirmək istəyinin nəticəsi kimi bank texnologiyalarının inkişafı ilə bağlıdır. XX əsrin 80-ci illərində kredit kartlarından istifadənin alternativini - «smart-

kart» və elektron nağd pul sistemi şəklində elektron pullar meydana gəldi.

Hazırda iki növ elektron pul sistemi fərqləndirilir:

- çoxməqsədli «card-based systems» kartları;
- «şəbəkə» pulları.

Birinci sistem «elektron kisələr»ə əsaslanır. Elektron nağd pullar sistemi 1985-ci ildə görkəmli holland riyaziyyatçısı D.Çaum tərəfindən təklif olunmuşdu. Elektron kupyur şəbəkə ilə ötürülən və kompyuterin verilənlər bazasında dəyişikliklər yaradan, elektrok kupyurun sahibinin və onun pul transaksiyası üzrə kontragentinin hesabının həcmi haqqında məlumatı daşıyan idarəedici siqnalların şifrələnmiş ardıcılığından ibarətdir.

Sistemin ikinci növü «şəbəkə» pullarına əsaslanır. Pul dəyəri kompyuterin yaddaşında sərt disklərdə saxlanılır və xüsusi proqram təminatı vasitəsilə onun elektron kommunikasiya kartları vasitəsilə köçürülməsi baş verir.

Nağdsız pul forması

Nağdsız pul forması - bu, bank hesablarındakı pullar və Mərkəzi Bankda tələb olunana qədər depozitlər və ya müddətsiz depozitlər, yəni kommersiya banklarının hesablarındakı əmanətlərdir. Çeklər, kredit kartları, veksellər, akkreditivlər, tədiyyə tapşırığı və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Bu həm müəssisələrin öz aralarında qarşılıqlı hesablaşmalarda və banklarla nağdsız hesablaş-

malarda istifadə olunan pul vəsaitləridir, həm də vətəndaşların bank hesablarında saxlanılan pullarıdır.

Nağdsız hesablaşmaların ən geniş yayılmış forması **bank köçürmələri-transfertdir** (debet-kredit hesablaşma əməliyyatlarının ardıcılığı).

Pul kütləsi

Pul kütləsi - təsərrüfatda nağd və nağdsız formalarda olan və xalq təsərrüfatında əmtəə və xidmətlərin tədaviyülünü təmin edən bütün pul vasitələrinin məcmusudur.

Pul kütləsinin strukturunda təsərrüfat dövriyyəsinə real xidmət göstərən pul vəsaitlərinin aid olduğu **aktiv** hissə və pul yığımlardan, hesablarda potensial hesablaşma vasitəsi ola biləcək qalıqlardan ibarət **passiv** hissə fərqləndirilir. Pul kütləsində xüsusi yeri “kvazipul” adlanan, yəni müddətli hesablarda, əmanət qoyuluşlarında, depozit sertifikatlarında, pul vəsaitlərini yalnız qısamüddətli pul öhdəliklərinə qoyan investisiya fondları səhmlərindəki pul vasitələri tutur.

Nağd pulların (metal pullar və banknotlar) və Mərkəzi Bankdakı nağdsız hesablaşma pullarının (müddətsiz əmanətlər) məcmusu Mərkəzi Bankın pullarını təşkil edir. Onları həm də monetar və ya pul bazası adlandırırlar, çünki onlar xalq təsərrüfatında məcmu pul kütləsini müəyyənləşdirirlər.

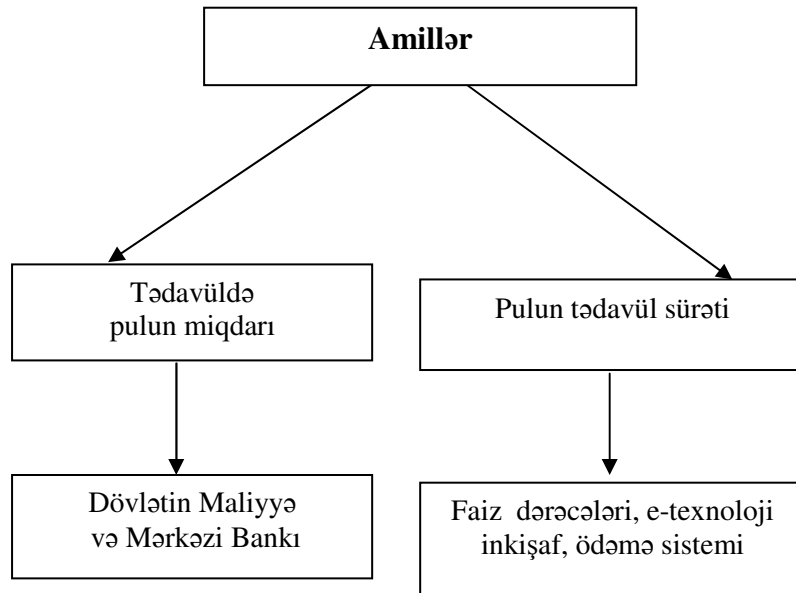
Xalq təsərrüfatının mübadilə və ödəniş aparmaq üçün sərəncamında olan pul kütləsi bank bölməsinin pul

təklifindən və pula tələbdən, yəni qeyri-bank sistemi təsisatlarının əllərində nağd pul və ya tələbə qədər əmanət şəklində müəyyən məbləğdə pulun olmasına cəhd etmələrindən asılıdır.

Pula təklif və tələb əsasən pul bazarının həcmi və konyunkturasını müəyyənləşdirirlər.

Pul təklifi dedikdə, adətən, dövriyyədəki pul kütləsi, yəni hal-hazırda ölkədə tədavüldə olan tədiyyə vasitələrinin məcmusu başa düşülür.

PUL KÜTLƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Pul aqreqləri

Pul tədavülünü səciyyələndirmək üçün pul kütləsi göstəricilərini ümumiləşdirən müxtəlif pul aqreqləri tətbiq olunur. Onlar iyerarxiya sistemi şəklindədir: hər bir sonrakı aqreqlət əvvəlkilərin hamısını öz tərkibində ehtiva edir, özü də onların hər biri pul sahəsinin vəziyyətini xüsusi qaydada səciyyələndirir. Pul aqreqləri bir-birindən yüksək likvidlik, yəni çox tez nağd pula çevrilmə imkanı ilə fərqlənirlər.

Azərbaycanda pul kütləsinin aqreqləri aşağıdakı kimidir:

M_0 =dövriyyədə olan nağd pul;

$M_1=M_0$ +tələb olunan adək depozitlər;

$M_2=M_1$ +müddətli depozitlər;

$M_3=M_2$ +SDV depozitlər.

Pul bazası

Pul bazası – nağd pulların və kommersiya bankarının pul ehtiyatlarının məcmu həcmidir. İqtisadi ədəbiyyatda pul bazasını gücü çox və ya yüksək səmərəlilikli pul adlandırırlar, çünki onun tərkib hissələri pul təklifinə güclü təsir göstərir. Bu, pul kütləsinin daha sabit hissəsidir, çünki hökumətin hərəkətləri ilə tam nəzarətdə saxlanılır.

Adətən pul bazası hesablananda ona aşağıdakılar daxil edilir:

- pul bazası strukturunda ən böyük xüsusi çəkiyə malik olan tədavüldəki nağd pullar;
- kredit təşkilatlarının Mərkəzi Bankında müxbir və depozit hesablarındakı vəsaitləri (depozit – 1) banklara qoyuluşlar; 2) bank kitablarında müştərilərin banklara müəyyən tələblərinin olmasını göstərən qeydlər;
- kommersiya banklarının bankda məcburi ehtiyatları.

Mahiyət etibarilə, **pul bazası** – dövlətin iqtisadi agentlər qarşısında sırf pul öhdəlikləridir.

Pulun tədavül sürəti

Pul kütləsinin ən mühüm kəmiyyət göstəricilərindən biri **pulun tədavül sürətidir** ki, bu da pulun müəyyən vaxt ərzində xidmət göstərdiyi sövdələşmələrinin sayıdır.

$V = \text{Milli gəlir (və ya ÜDM) müəyyən müddət ərzindəki pul kütləsinin orta kəmiyyəti.}$

Pulun tədavül sürətinə müxtəlif həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi amillər təsir edə bilər.

İqtisadi amillərə aiddirlər:

1. milli iqtisadiyyatın artım tempi;
2. yaşanılan tsiklin fazası, tədiyyə balansının vəziyyəti;
3. ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi və s.

Qeyri-iqtisadi amillərə aiddirlər:

1. inflyasiya gözləmələri;
2. təlaşlıq vəziyyəti və s.

Tədavül sürətinin artırılmasının xüsusi üsulları qismində pul köçürmələri üzrə bank əməliyyatlarının müddətinin azaldılmasının və ya vətəndaşlara pul vəsaitləri verilməsinin, məsələn, ayda 2-3 dəfə ilə məhdudlaşdırılmasını göstərmək olar.

İqtisadi böhranlar və tənəzzüllər adətən pulların tədavül sürətinin azalması; iqtisadi konyunkturanın artması, elektron pulların meydana gəlməsi ilə müşayiət olunur.

Əmtəə tədavülünü tənzimləmək üçün zəruri pulun miqdarını hesablayırlar. Pulun miqdarını müəyyənləşdirən amillər bunlardır:

- bazarda satılmış əmtəənin miqdarı;
- əmtəə qiymətlərinin səviyyəsi;
- kreditin, qarşılıqlı ödənilən və nağdsız tədiyyələrin olması;
- pulların tədavül sürəti.

Ən əsası müəyyən zaman kəsiyi ərzində realizə olunmalı olan əmtəələrin qiymətlərinin cəmidir. Pulların miqdarını və onların hərəkət intensivliyini tədavül sürətindən də görmək olur.

Amerika iqtisadçısı İ.Fişer bütün lazımi amilləri nəzərə almaqla mübadilə tənliyi adlanan tənlik vasitəsilə lazım olan pulun miqdarını riyazi yolla hesablamağa cəhd etmişdir:

$$MV=PQ \text{ və ya } M=PQ,$$

burada M – pulun kütləsi; PQ - əmtəə qiymətlərinin cəmi; V – pulun tədavül sürəti.

Tədavüldə pul kütləsinin həm emissiya yolu ilə, həm də bilavasitə bankdakı hesablardakı pulların artırılması və

ya azaldılması vasitəsilə artırmaq və ya azaltmaq olar. Nağdsız formada kreditlər, subsidiyalar, dotasiyalar verilməsi yolu ilə müəssisələrin hesabında pulun artırılması tədavüldə pul kütləsinin artırılmasına bərabərdir.

Pulun alıcılıq qabiliyyəti

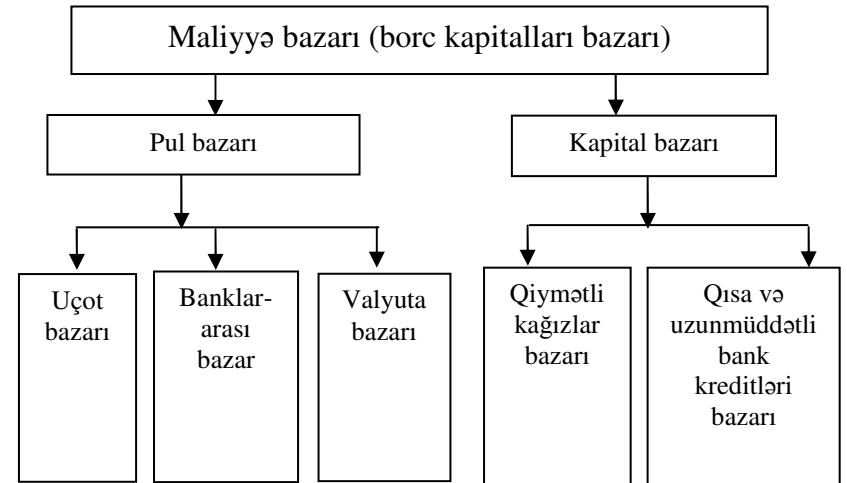
Pul kütləsi ilə bazardakı əmtəə və xidmətlər kütləsi arasındakı nisbət pulun alıcılıq qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Pulun alıcılıq qabiliyyəti - pul vahidinə almaq mümkün olan əmtəə və xidmətlərin miqdarıdır. O, pulun dəyəri ilə əmtəələrin dəyəri arasındakı nisbəti əks etdirir, qiymətlərin dəyişməsindən daha çox asılı olur. Əmtəənin qiyməti nə qədər yüksək olarsa, pulun alıcılıq qabiliyyəti bir o qədər aşağı olar, çünki bir pul vahidinə daha az miqdarda əmtəə almaq olar. Nəticədə pulları əmtəəyə, maddi-əşyavi sərvətlərə çevirməkdə ifadə olunan «puldən qaçma» adlanan hadisə baş verir.

Pulun alıcılıq qabiliyyəti = Nominal pul kütləsi /Qiymətlərin səviyyəsi/.

Pul bazarı

Pul bazarı - elə pul vəsaitləri bazarıdır ki, burada pula tələb və pul təklifinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində pulun miqdarının müvazinət kəmiyyəti və müvazinət faiz dərəcəsi müəyyənləşir.

Pul bazarı pul bazarına və kapital bazarına bölünən maliyyə bazarının bir hissəsidir. Pul bazarı məfhumu altında qısamüddətli (bir ilə qədər) kredit əməliyyatları bazarı başa düşülür. Pul bazarı öz növbəsində uçot, banklararası və valyuta bazarlarına bölünür (şəkil 1.2).

Şəkil 1.2. Maliyyə bazarının strukturu

Uçot bazarına əsas aləti xəzinədarlıq və kommersiya vekselləri, qısamüddətli öhdəliklərin (qiymətli kağızlar) digər növləri olan bazarlar aiddir.

Banklararası bazar - borc kapitaları bazarının bir hissəsidir, burada kredit müəssisələrinin müvəqqəti azad pul resursları cəlb olunur və bankların öz aralarında əsasən banklararası depozit formasında qısa müddətə yerləşdirilir.

Valyuta bazarları müxtəlif ölkələrin pul öhdəliklərinin ödənilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq tədiyyə dövriyyə-

lərinin ödənilməsinə xidmət edir. Burada ümumi tələb və təklif əsasında valyuta alışı və satışı baş verir (bütün ölkələr üçün ümumi tədiyyə vasitəsi olmadığından).

Kapital bazarı orta və uzunmüddətli kreditləri, həmçinin səhmlər və istiqrazları ehtiva edir. O, qiymətli kağızlar bazarına (orta və uzunmüddətli) orta və uzunmüddətli bank kreditləri bazarına bölünür. Qısamüddətli tələbatların təmin olunması üçün yüksək likvidlikli vəsaitlərin realizə olunduğu pul bazarından fərqli olaraq kapital bazarında maliyyə resurslarına olan uzunmüddətli tələbatlar ödənilir.

Maliyyə bazarını həm də *ilkin* və *təkrar* bazarların məcmusu kimi nəzərdən keçirmək, həmçinin *milli* və *beynəlxalq* bazarlara bölmək olar. İlkin bazar qiymətli kağızların emissiyası məqamında yaranır, onda maliyyə resursları formalaşır. Təkrar bazarlarında bu resurslar təkrar bölünür və özü də bir neçə dəfə. Təkrar bazarları, öz növbəsində, birja və qeyri-birja bazarlarına bölünür. Sonuncuda hər hansı səbəbdən birjada qiymətləndirilməyən qiymətli kağızların alışı-satışı (məsələn, banklar vasitəsilə) baş verir.

Pul bazarı mexanizminin (bunun mühüm elementləri pula tələb və onun təklifidir) fəaliyyət göstərməsi iqtisadiyyatın pul sisteminin vəziyyətində özünü göstərən ümumi vəziyyətinin təsiri altındadır.

Pul bazarında pul başqa əmtəələrdən fərqli olaraq «satılmır» və «alınmır». Faiz dərəcəsinin səviyyəsi sanki pulun «qiyməti» qismində çıxış edir. Pul bazarının özü-əməxsusluğu bundadır.

Pul bazarı mexanizminin ən mühüm elementləri *pulun qiyməti, pula tələb və pul təklifidir*.

Pulun qiyməti

Pul bazarında kredit əməliyyatları üçün bank tərəfindən müəyyənləşdirilən nominal faiz dərəcəsi sanki pulun «qiyməti» qismində çıxış edir.

M_0 və M_1 aqreqatları üçün likvid aktivləri daha az aktivlərdən üstün sayan pulu saxlayanın almayacağı gəlir hesablanır. Bu alınmamış gəlir belə hesablanıla bilər:

$$i = r + \pi,$$

burada i - nominal faiz dərəcəsi;

r - *real faiz dərəcəsi*;

π - inflyasiyanın gözlənilən tempidir.

Real faiz dərəcəsi kreditə verilmiş pul məbləği vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin artım tempini əks etdirir.

Tədavüldə olan **pulun real alıcılıq qabiliyyəti** (qiymətlər səviyyəsinə bölünmüş nominal pul kütləsi) real kassa qalıqlarının həcmi ilə ifadə olunur.

İqtisadi nəzəriyyədə belə bir müddəə mövcuddur ki, «tədavüldə olan pulun miqdarının dəyişməsi istehsal həcmi dəyişilməz saxlayaraq, yalnız qiymətlərin mütləq səviyyəsinə təsir edir və bu da **pulun neytrallığı** adını almışdır. «Pulun neytrallığı» anlayışı nəzərdə tutur ki, tədavüldəki pulun miqdarının bir dəfə dəyişməsi uzunmüddətli zaman kəsiyində istehsalın real həcmi müvazinətli səviyyəsinə təsir göstərməyəcək.

Neoklassik məktəbinin tərəfdarları belə bir fərziyyə irəli sürürlər ki, pul-kredit siyasətindəki dəyişikliklər hətta qısamüddətli dövrdə, əgər iqtisadi obyektlər güman edilən dəyişiklikləri gözləyirlərsə, iqtisadi sistemdə hər hansı bir dəyişikliyə səbəb olmurlar. Bu fərziyyə **pulların superneytrallığı** adını almışdır.

Pula tələb

Pula tələb təsərrüfat agentlərinin tədiyyə vasitəsi kimi istifadə etmək istədikləri pul vəsaitlərinin həcmi ilə müəyyənləşdirilir. Pula tələb pul gəlirinə tələblə eyni deyil. O, iqtisadi subyektlərin öz gəlirlərinin hansı hissəsini daha likvidli – nağd pul (pul kassası) şəklində saxlamağa üstünlük vermələrini göstərir və müəyyən zaman anı üçün ölçülən pul ehtiyatına tələbdən ibarətdir. Pula tələb iqtisadiyyatın bütün bölmələrində formalaşır.

Keyns özünün pula tələb nəzəriyyəsini *likvidliyə üstünlük vermə nəzəriyyəsi* adlandırmışdır. O, insanları sərvətlərinin bir qismini pul şəklində saxlamağa təhrik edən üç səbəbi fərqləndirir:

1) puldan tədiyyə vasitəsi kimi istifadə etmək üçün (pul saxlamağın *transaksiya motivi*);

2) gələcəkdə öz resurslarının müəyyən hissəsini nağd pul şəklində istifadə etmək imkanını təmin etmək üçün (*ehtiyat görmə motivi*);

3) *möhtəkirlilik motivi* – borc faizi normalarının artmasının gözlənilmədiyi dövrdə aktivlərin istiqraz formasında saxlanılmasından irəli gələn kapital itkisindən qaçmaq istəyindən doğan pul saxlama motividir. Məhz bu motiv pula tələb kəmiyyəti ilə faiz norması arasında əks əlaqəni formalaşdırır.

Pul təklifi və pul multiplikatoru

Pul təklifi dedikdə adətən müvafiq pul aqreqlərindən əmələ gələn tədavüldəki pul kütləsi və ya hazırkı anda ölkədə tədavüldə olan tədiyyə vasitələrinin məcmusu başa düşülür.

İqtisadiyyatda pulun təklifi əsasən Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimlənir, bir də müəyyən hallarda cüzi də olsa həm əhalinin davranışından, həm də iri kommersiona maliyyə strukturlarının davranışından asılıdır.

Pul təklifi əyrisi tədavüldəki pulun miqdarının faiz dərəcəsinin səviyyəsindən (pul bazasının dəyişməməsi şəraitində) asılılığını göstərir.

Pul multiplikatoru pul təklifinin pul bazasına nisbətidir.

Pul bazası (daha güclü pullar, ehtiyat pulları) – bank sistemindən kənar nağd pullar, bir də kommersiona banklarının Mərkəzi Bankda saxlanılan ehtiyatlarıdır. Nağd pullar bilavasitə pul təklifinin bir hissəsidir, amma bank ehtiyatları bankların yeni depozitlər yaratmaq qabiliyyətinə təsir edir və pul təklifini artırır.

Pul multiplikatoru pul bazasının bir vahid artdığı təqdirdə pul təklifinin (ölkədə pulun miqdarının) nə qədər artacağını göstərir.

Gündəlik multiplikatordan başqa, depozit və kredit multiplikatorundan da istifadə etmək olar.

Depozit multiplikatoru pul bazasının bir vahid artdığı təqdirdə kommersiona banklarında depozitlətin maksimum nə qədər arta biləcəyini göstərir.

Kredit multiplikatoru pul bazasının bir vahid artdığı təqdirdə əhaliyə bank kreditlərinin məbləğinin maksimum nə qədər arta biləcəyini göstərir.

Pul siyasəti: məqsədi və alətləri

Pul siyasəti müasir makroiqtisadi siyasətin ən mühüm elementidir.

Pul siyasəti (onu bəzən monetar da adlandırırlar) - ölkənin monetar orqanları tərəfindən nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaq üçün istifadə etdikləri və tədavüldə olan pulun miqdarına təsir edən tədbirlər kompleksidir.

Pul-kredit siyasətini Mərkəzi Bank həyata keçirir və pul tədavülünü *xüsusi alətlərin* – məcburi ehtiyatlar norması, uçot dərəcəsi, açıq bazarda əməliyyatlar, pul targetləşməsi (*pul targetləşdirməsi* – tədavüldə pul kütəsinin ayrı-ayrı komponentləşdirilməsi (yuxarı və aşağı hədlər)), lombard kreditləşməsi, valyuta müdaxiləsi və sterilləşdirilməsinin köməkliyi ilə tənzimləyir.

Tipik inzibati tənzimləmə alətlərinə aiddir: kvotalar; lisenziyalar; standartlar; göstərişlər; icazələr; minimum əməkhaqqının müəyyənləşdirilməsi; qiymətlərin dondurulması; rentabellik normativlərinin, ticarət əlavələrinin son hədd əlavələrinin müəyyənləşdirilməsi; valyuta məhdudluqlarının tətbiq edilməsi (məsələn, ixracatçıların valyuta satış pullarını mütləq Mərkəzi Banka satmaları, difensiallaşdırılmış valyuta kurslarının müəyyənləşdirilməsi).

Hüquq tənzimləmə metodları dövlət tərəfindən firmalar və istehlakçılar üçün iqtisadi “oyun” qaydalarının müəyyənləşdirilməsindədir.

Hüquqi və inzibati tənzimləmə metodları ilə yanaşı hərdən daha bir qeyri-iqtisadi tənzimləmə metodundan – mənəvi inandırma istifadə olunur. Bu üsul hökumətin nüfuzuna, ədalətə və inandırma gücünə əsaslanır (dövlətin ölkə idxalçılarını müvəqqəti olaraq xaricdən alışı azaltmağa, əhalini isə yalnız ölkə istehsalı olan məhsulları almağa çağırışları).

Pul siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi Mərkəzi Bankın ən mühüm funksiyasıdır. O, ölkədə pul təklifi həcminə və onun vasitəsilə istehsalın və məşğulluğun səviyyəsinə real təsir imkanlarına malik olub, komersiya banklarının izafi ehtiyatlarının həcmi tənzimləyir.

Mərkəzi Bankın sərəncamında olan əsas alətlərə daxildir:

- rəsmi ehtiyat tələblərinin tənzimlənməsi;
- açıq bazarda əməliyyatlar;
- faizin uçot dərəcəsi ilə manipulyasiya edilməsi (diskont siyasəti).

Ölkədə bu və ya digər dövrdə yaranan iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq Mərkəzi Bank ucuz və ya bahalı pullar siyasəti aparır.

Ucuz pul siyasəti bir qayda olaraq iqtisadi tənəzzül və yüksək işsizlik səviyyəsi vəziyyəti üçün səciyyəvidir. Onun məqsədi məşğulluğu artırmaq üçün kreditləri daha ucuz və asan əldə etməkdir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün

hansı tədbirlər lazımdır? Birincisi, faizin uçot dərəcəsinin azaldılması kommersiya banklarını Mərkəzi Bankdan daha çox borc götürməyə və bununla da öz ehtiyatlarını artırmağa sövq etməlidir. İkincisi, Mərkəzi Bank dövlətin qiymətli kağızlarını açıq bazarda almaqla kommersiya banklarının ehtiyatlarını artırır. Üçüncüsü, Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat tələbləri normasını azaldır və eyni zamanda pul təklifi multiplikatorunu artırır.

Bahalı pul siyasəti məcmu xərcləri və inflyasiyanın tempini azaltmaq üçün pul təklifini məhdudlaşdırmaq məqsədi güdür. Ona aşağıdakı tədbirlər daxildir:

1) Faizin uçot dərəcəsinin artırılması; bu, kommersiya banklarını Mərkəzi Bankdan borc almağa həvəsləndirmir;

2) Mərkəzi Bank tərəfindən açıq bazarda dövlətin qiymətli kağızlarının satışı;

3) Ehtiyat tələbləri normasının artırılması; bu da izafi ehtiyatları məhdudlaşdırır və pul təklifi multiplikatorunu azaldır.

“Dar” və “geniş” pul siyasəti fərqləndirilir. “Dar” siyasət dedikdə valyuta bazarına investisiyaların köməkliliklə, qısamüddətli faiz dərəcələrinə təsir edən uçot siyasəti və digər alətlər vasitəsilə optimal valyuta kursunun əldə olunması nəzərdə tutulur. “Geniş” siyasət tədaviyədəki pul kütləsinə təsir etməklə inflyasiya ilə mübarizəyə yönəlmiş siyasətdir. Birbaşa və dolayısıyla olan kredit nəzarəti metodlarının köməkliliyi ilə bank sisteminin likvidliyi və uzunmüddətli faiz dərəcələri tənzimlənilir.

Müasir şəraitdə bank sisteminin likvidliyinin tənzimlənməsi, sözün ən geniş mənasında, pul tədavülü və kreditləşmə həcmının artımı üzərində nəzarəti nəzərdə tutur. Təsadüfi deyil ki, bəzi ölkələrdə pul kütləsinin geniş göstəricisi baxımından faiz dərəcələrinə deyil, pul kütləsinə təsir (baxmayaraq ki, bu prosesləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyil) daha səmərəli hesab olunmağa başlayıb. Pul siyasətinin beynəlxalq cəhəti, yəni valyuta kursu, ehtiyatlar, ödəniş balansı məsələləri xüsusi problemi təşkil edir.

Azərbaycanda nağd pul tədaviülünün təşkili

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Bir manat 100 (yüz) qəpikdən ibarətdir. Pul nişanları kağız və metal pul formasında tədavülə buraxıla bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Mərkəzi Bankın buraxdığı pul nişanları, o cümlədən yubiley və xatirə pul nişanları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində nominal dəyərləri ilə hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsi, hesablara daxil edilməsi və pul köçürmələri zamanı hökmən qəbul edilməlidir. Manatla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasında rəsmi

nisbət müəyyən edilmir. Tədavülə buraxılmış pul nişanları Mərkəzi Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

1. Pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir;
2. Pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir;
3. Pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir;
4. Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir;
5. Mərkəzi Bankda və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir;
6. Tədavülə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir və s.

Yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Mərkəzi Bank tədavülə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, habelə digər bədii və texniki xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi qaydada və qiymətlərlə buraxdığı yubiley və xatirə pul nişanlarının satışını təşkil edir. Mərkəzi Bank qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denomenasiya) ilə əlaqədar yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı müvafiq icra ha-

kimiyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla qəbul edir. Denomenasiya halları istisna olmaqla, Mərkəzi Bank tədavüldə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Mərkəzi Bank tədavüldə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi haqqında qərarını, habelə yeni pul nişanlarının təsvirini və pulların dəyişdirilməsi qaydaları haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir. Yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması ilə əlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudiyətə yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi müddətdə, lakin bir ildən az olmamaq şərti ilə qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin müddətdən sonra pul nişanları Mərkəzi Bank tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir.

Kreditin mahiyyəti

Kredit, latın ifadəsi olub – greditam-gredere, yəni etimad etmə və ya inanma mənasına gəlir. Kredit ilə mübadilələrin aparılması iqtisadi inkişafın ən son mərhələsini təşkil edir. Yəni, əvvəllər insanlar malı mal ilə mübadilə etmişlər (barter əməliyyatı), sonralar isə pul meydana çıxmışdır. Nəhayət, kredit, yəni qarşılıq gələcəkdə ödənəcək və etimad üzərində qurulmuş bir tədiyyə forması olaraq ortaya çıxmışdır. Kredit alanın sadəcə ödəmə arzusu yetərli deyil, eyni zamanda kreditin məbləği qədər və hətta ondan yuxarı məbləğdə

qarşılığı və ya təminatı olmalıdır. Kredit etimad və ya təminata söykənən bir əməliyyatdır. Kredit qənaət edilən pulların bazara axmasına və malların ən faydalı şəkildə istifadəsinə yardımçı olur. Kredit əldəki pul ilə gələcəkdə ələ keçəcək pulun mübadiləsidir. Kreditverən pul verib, ödəmə vədi almaqda, kreditə alan isə pul alıb ödəmə vədi verməkdədir. Pul sonsuz likvid olduğuna görə pul ilə istənilən mal və xidmət satın alınma bəliyyə görə, kredit, kreditverənin bu gün mal və xidmət satın almadan əl çəkərək gələcəkdə mal və xidmət satın almasını, kreditə alanın isə gələcəkdə mal və xidmət satın almadan əl çəkərək bu gün mal və xidmət satın almasını mümkündür. Kredit gələcək gəlirlər hesabına xərcləmək imkanı verməklə yanaşı, iqtisadiyyatda satınalma gücünün artmasına, mübadilə həcmının genişlənməsinə səbəb olur.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfdir. Tarixən borcalan kimi resurslara əlavə tələbatı olan ayrı-ayrı şəxslər çıxış edirdilər. Bankların yaranması ilə təkcə kreditörün təmərküzləşməsi deyil, həm də borcalanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa, borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlət də çıxış edir. Borcalanı kreditordan bir neçə cəhət fərqləndirir. Ən əvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. Digər tərəfdən borc götürülən vəsaitlər həm istehsal, həm də tədavül sahəsində tətbiq edilir. Borcalandan fərqli olaraq kreditör borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən borcalan həm

müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir. Eyni zamanda borcalan kreditordan iqtisadi cəhətdən asılıdır. Lakin bu asılılıqlar borcalanın kredit sövdələşməsində tamhüquqlu tərəf kimi əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız, kreditör də olmur. Borcalan borc götürdüyü resurslardan ələ istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həcmdə borcu faizlə birlikdə qaytara bilsin. Məhz bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan asılıdır. Kreditörə borcalan yerlərini dəyişə də bilər. Müasir təsərrüfatda eyni subyektdə eyni vaxtda kreditör və borcalan kimi çıxış edə bilər. Kredit münasibətlərinin digər ünsürü kreditordan borcalana, sonra isə borclardan kreditörə keçən obyektədir. Obyekt kimi dəyərin borc verilən hissəsi çıxış edir. O ilk növbədə reallaşdırılmamış dəyər kimi çıxış edir. Kreditör tərəfindən müvəqqəti sərbəst dəyərin meydana gəlməsi dəyər hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Kreditin vasitəsilə hərəkəti müvəqqəti olaraq dayanmış dəyər yeni sahibə keçməklə öz hərəkətini bərpa etmiş olur. Bununla bərabər kreditörə borcalan arasında hərəkət edən dəyər təkrar istehsal prosesini sürətləndirmək qabiliyyətinə yiyələnir. Kredit vasitəsilə hərəkət edən dəyər təsərrüfat fondlarının fasiləsiz dövrəni üçün zəmin yaradır, onların hərəkətində boşdayanmaları aradan qaldırır və son nəticədə təkrar istehsal prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda kreditordan borcalana keçməklə dəyər öz mövcudiyyətini qoruyub saxlayır. Dəyərin qorunub saxlanması onun borcalanın təsərrüfatında tətbiqi prosesində baş verir,

çünkü borcalan kreditora eyni dəyərə və istehlak dəyərinə malik ekvivalenti qaytarmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, iqtisadi məfhum kimi kreditin əsasını geri qaytarılma təşkil edir. Geri qaytarılma kreditin ümumi xüsusiyyətidir və buna görə də kredit münasibətlərinə xas olan müəyyən edici cəhətdir. Geri qaytarılma dəyər dövrünün başa çatmasına əsaslanır. Dəyər dövrünün sona çatması geri qaytarılma üçün zəmin yaradır. Geri qaytarılma kredit sövdələşməsi iştirakçılarının bağladığı müqavilədə öz hüquqi əsasını əldə edir.

Deyilənlərdən kredit anlayışı və onun mahiyyəti haqqında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kredit dəyərin kreditör ilə borcalan arasında geri qaytarılma əsasında hərəkətidir və bununla əlaqədar kreditör ilə borcalanın arasında yaranan iqtisadi münasibətlər toplusudur.

Kreditin prinsipləri

Kredit münasibətləri zamanı tərəflər müəyyən prinsiplərə riayət etməlidirlər: qaytarılmaq, müddətlilik, ödənclik və təminat prinsiplərinə.

Kreditin qaytarılmalı olması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni verilən vəsait geri qaytarılmalı olmasa o, heç kredit adlanmazdı. Bir iqtisadi kateqoriya kimi kredit əmtəə-pul münasibətlərinin digər iqtisadi kateqoriyalarından bilavasitə bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Bazar münasibətləri şəraitində bu xüsusiyyət daha kəskin xarakter daşıyır.

Kreditin qaytarılmalı olması borcalanda və borcverəndə ciddi maddi məsuliyyət aşılayır. Qaytarılmalı məfhum mücərrəd xarakter daşdığından kreditləşmə prosesində bu məfhum daha dəqiqləşdirilir. Yəni kredit müddətlilik prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, kredit konkret müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarılmalıdır. Müddətlilik prinsipi onu tələb edir ki, borc vəsaiti borc alanın dövrüyyəsində müəyyən müddət iştirak etməlidir və bu müddət başa çatdıqdan sonra o geri qaytarılmalıdır.

Müddətlilik - yəni borcun əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətdə geri qaytarılması - borcdan səmərəli istifadə olduğunu göstərir. Kreditin müəyyən olunmuş müddətdə geri qaytarılmaması əsassız olaraq müəssisənin dövrüyyəsində borc vəsaitinin iştirakından xəbər verir və pul tədavülünə mənfi təsir göstərir. Bankların kommərsiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə bu prinsipin əhəmiyyəti daha da artır.

Kreditin ödənilmə müddətləri tərəflər arasında bağlanan müqavilədə əks olunur. Müddətlilik prinsipinə əməl etməyən borc alanlara iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir - əsasən faiz səviyyəsi yüksəldilir və gələcək kreditləşmədə borcalanın intizamsızlığı nəzərə alınır.

Kreditin vacib prinsiplərindən biri onun ödənclik olmasıdır. Bu o deməkdir ki, kredit nəinki müəyyən olunmuş müddətdə tam qaytarılmalıdır, həmçinin kreditdən istifadəyə görə ödənc-faiz ödənilməlidir. Kreditin ödənclik olması borcalanda kreditdən səmərəli istifadə etmək məsuliyyəti aşılayır, onda daxili resursları artırmaq

marağı oyadır. O kreditdən elə istifadə etməyə çalışmalıdır ki, əldə etdiyi nəticə nəinki kreditin geri qaytarılmasını, kreditə görə faizlərin ödənilməsinə təmin etsin, həmçinin özünə gəlir gətirsin. Ödəncilik kreditör üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kreditör ödəncilik əsasında öz müstəqilliyini və gəlirliliyini təmin edir, resurslarını artırır. Ödənciliyin iqtisadi mahiyyəti ondadır ki, kreditdən istifadə nəticəsində əldə edilən gəlir borcları ilə kreditör arasında bölüşdürülür.

Ssuda kapitalına görə əldə edilmiş illik gəlirin verilmiş kreditin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilən ssuda faizi norması kredit resurslarının qiyməti kimi meydana çıxır. Bank kreditinə görə faiz stavkaları müəyyənləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: faiz şəklində gəlir gətirən kredit qoyuluşu və digər aktiv əməliyyatların həcmi; bankın öz müştərilərinə depozit hesablara görə verdiyi orta faiz dərəcəsi; bankın aktiv əməliyyatları üzrə faiz stavkası; bankın kredit resurslarının quruluşu; bank kreditlərinə olan tələb və təklif; kreditin təminatlılığından asılı olaraq risk səviyyəsi; inflasiya prosesinin tempi, ölkədə pul tədavülünün stabilliyi; istehsalın mövsümliyi və s.

Kreditin vaxtında və tam qaytarılması şərtlərindən biri də kreditin təminatlı olmasıdır. Təminatlılıq prinsipi kimi kreditin ödəniş vaxtı çatarkən, kredit ödənilmədikdə onun ödənilməsinə təmin edən faktor başa düşülür. Əvvəllər kreditin təminatı kimi əsasən mal materiallarından istifadə edilirdi, yəni kreditlər vaxtında ödənilmədikdə kreditör öz borcunu və faizlərini həmin-

maddi qiymətlilərin reallaşdırılması vasitəsilə təmin edirdi. Bazar münasibətlərinə keçid kreditin bu prinsipinin də mahiyyətini dəyişdirmişdir. Son illərə qədər kreditin təminatlılığı dedikdə onun maddi qiymətlilərlə təmin olunması, yəni kredit müqabilində onun dövrüyəsində material qiymətliləri mövcudluğu başa düşülürdü. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təminatın digər formalarından ödəmə qabiliyyətli müştərilərin zəmanəti, havadarlığı, sığorta polisi və s.-dən istifadə edilir. Təminatlılıq borcun vaxtında və tam ödənilməsinin qarantı olmaqla borcalanın kreditora verdiyi hüquqi cəhətcə rəsmiləşdirilmiş öhdəlik forması xarakteri daşıyır.

Kreditləşmə prosesində diferensial münasibət prinsipindən də istifadə edilir. Bu prinsip əvvəllər borcalanların yaxşı və pis işləməsindən asılı olaraq tətbiq edilirdi. Yaxşı işləyən müştəri güzəştli qaydada kreditləşdirilir, pis işləyənlərə isə kredit cəzaları tətbiq edilirdi.

Hal-hazırda kreditləşmə müştərinin kredit qabiliyyəti əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə kredit ehtiyacı olan müştərilərə deyil, kredit qabiliyyətli müştərilərə verilir.

Kreditin funksiyaları və rolu

Kredit cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin inkişafını əks etdirən tarixi kateqoriyadır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kredit borc kapitalının, yəni borca verilmiş pul kapitalının hərəkət

formasındır. O, kreditverənlər və borçgötürənlər arasında münasibətləri ifadə edir və bu zaman azad pul kapitalının borc kapitalına çevirilməsini təmin edir.

Kreditin mahiyyətinin ən yığcam ifadəsi onun funksiyalarıdır. Bazar iqtisadiyyatında **kredit aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:**

- birincisi, pul kapitalının toplanması və səfərbər edilməsi funksiyasını ki, bu da tarixən ictimai istehsal çərçivələrini xeyli genişləndirməyə imkan yaratmışdır;

- ikincisi, pul kapitalının təkrar bölgüsü funksiyasını. Buna səbəb əhalinin sərbəst pulları, müəssisələrin mənfəətləri və dövlətin gəlirləri borc kapitalına çevrilir və kredit mexanizmi vasitəsilə və ödənişlilik və qaytarılmaq şərti ilə istehsalın ən gəlirli sahələrinə və ya milli iqtisadiyyatın ən prioritet bölmələrinə təkrar bölünür;

- üçüncüsü, kredit tədavüldə nağd pulların kredit pulları - veksellər, çeklər və banknotlarla əvəzlənməsi hesabına tədavül məsrəflərinin azalmasına səbəb olur.

Kreditin inkişafı prosesində banklar və hesablaşma mərkəzləri vasitəsilə nağdsız dövriyyənin qabaqçılıq artımı baş verir, bank hesablarının və əmənlərin (kredit kartları, depozit sertifikatları və müxtəlif hesab növləri) istifadəsinin müxtəlif növləri yaranır, pul tədavülü prosesi sürətlənir;

- dördüncüsü, kredit kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesinin sürətləndirilməsi üçün mühüm vasitədir. O, rəqabət mübarizəsində fəal istifadə olunur, firmaların bir-birini udmasına, bir-biri ilə birləşməsinə rəvac verir və bununla da fərdi müəssisələrin səhmdarlar cəmiyyətləri və yoldaşlarına çevrilməsinin amillərindən biri kimi çıxış edir;

- beşincisi, bazar iqtisadiyyatında kredit iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmi kimi istifadə olunur. İqtisadiyyatın kreditlə tənzimlənməsi - dövlətin kreditin həcmi və dinamikasını optimallaşdırmaq, borc kapitalı bazarını və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatını tənzimləmək məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər məcmusudur.

Kreditin formaları

Müasir kreditləşmə formalarından əvvəl uzunmüddətli müxtəlif kredit formalarının yaranması dövrü olmuşdur. İlk kreditləşmə formalarından biri **sələmçi kreditidir** ki, bu çox qədim dövrlərdə yaranıb və hazırda da iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələrdə anaxronizm kimi qalmaqdadır. Adi əmtəə mənimlənməsini əvəzləmiş sələmçi krediti pul şəklində həyata keçirilir və kredit sövdələşməsi nəticəsində sələmçinin kapitalının artmasını nəzərdə tuturdu. Beləliklə, gəlir əldə olunması hələ onda kreditləmənin məqsədi olmuşdur. Bu, sələmçiliyin ayrıca

sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsinə çevrilməsindən və onun əsasında sonradan bankların və digər kredit müəssisələrinin müasir növlərinin inkişaf tapdığını söyləməyə əsas verir.

Uzun müddət mövcud olmasına və inkişaf etməsinə baxmayaraq, sələmçi krediti istehsal münasibətlərinin kapitallaşması şəraitində bir sıra səbəblərdən istehsalın borc vəsaiti ilə təmin edilməsi probleminin həlli üçün zəmin ola bilmədi:

- birincisi, sələmçi krediti əsasən borcalanların şəxsi tələbatlarının təmin edilməsi üçün verilirdi;
- ikincisi, inkişaf etmiş sələmçi kapitalı bazarı yox idi, çünki sələmçi qismində ayrı-ayrı fərdlər, ya da kiçik mübadilə məntəqələri çıxış edirdi;
- üçüncüsü, sələmçi krediti əsasən ekstremal şəraitdə şəxsi tələbatların ödənilməsinə yönəldiyindən (vergilərin, borcların və s. ödənilməsi), o, çox yüksək faizlə (200% qədər və daha artıq) verilirdi.

Əmtəə istehsalçıları sələmçi kreditinə müraciət etmək məcburiyyətində olanda, onlar istər-istəməz yüksək faiz problemi ilə üzləşirdilər və əldə olunmuş gəlirin praktik olaraq hamısı sələmçiyə çatırdı.

Bu səbəblərdən inkişaf edən kapitalist istehsalı kredit münasibətlərinin xarakterinin və onların təzahür formalarının dəyişilməsi və təkmilləşməsinə kəskin ehtiyac duyurdu. Kapitalist istehsalına keçidlə əlaqədar xeyli inkişaf tapmış növbəti kredit münasibəti forması əmtəə formasında olan kommersiya kreditidir.

Kommersiya krediti əmtəəni borca, ödənişin təxirə salınması ilə satışını nəzərdə tutur. Belə kreditin aləti bank vasitəsilə ödənilən vekseldir.

Kommersiya kreditinin əsas məqsədi əmtəənin və ondakı mənfəətin realizə olunması prosesini sürətləndirməkdir. Praktikada belə kreditin xüsusiyyəti borc kapitalının sənaye kapitalı ilə qovuşmasıdır ki, nəticədə kommersiya kreditinin həcmi sənaye və ticarət kompaniyalarında olan sərbəst kapitalın məbləği ilə məhdudlaşır.

Kommersiya kreditindən istifadəyə görə olub, əmtəənin qiymətinə və vekselin məbləğinə daxil olan faizlər sələmçi kreditindəkindən xeyli aşağıdır və bir qayda olaraq bank kreditindəkindən də aşağıdır, çünki sonuncunun əsas məqsədi mənfəət götürməkdir.

Kommersiya kreditinin forması yaranmaqda olan kapitalizmin tələbatlarına, əvvəlkilərlə müqayisədə, daha çox uyğun gəlirdi, çünki o, kapitalist əmtəə münasibətlərinin özünün təbiətindən irəli gəlir. Lakin əmtəə formasında olması səbəbindən bu kreditin bir sıra ciddi məhdudluqları üzə çıxır:

- birincisi, kommersiya krediti fəaliyyətdə olan bir kapitalist tərəfindən digərinə yalnız onun əmtəə kapitalı həcmində verilə bilər, özü də bu, ehtiyat kapitalının həcmi ilə məhdudlaşır, halbuki kreditə tələbat daha yüksək olur;
- ikincisi, kommersiya krediti yalnız həmin anda müvafiq əmtəəyə ehtiyacı olana verilə bilər;
- üçüncüsü, kommersiya kreditindən istifadədə

müddətə görə də məhdudiyət var, çünki öz təbiətinə görə o, qısamüddətlidir. Kreditə tələbat isə uzunmüddətli ola bilər.

Kommersiya krediti pul formasında verildikdə bir sıra məhdudiyətlər olur. Onlar kreditverən müəssisənin sərbəst pul vəsaitlərinin həcmnin borcalan müəssisənin pul vəsaitlərinə tələbatı ilə üst-üstə düşməməsi, bir də kreditverənin krediti verə biləcəyi müddətlə krediti alan üçün lazım olan müddətin üst-üstə düşməməsi ilə şərtlənir. Kommersiya kreditinin mühüm roluna və geniş yayılmasına baxmayaraq, o, əmtəə təbiətli olmasına və qeyd olunmuş məhdudiyətlərə görə müasir kapitalist sənayesinin tələbatlarını tam ödəyə bilmir.

Beləliklə, nəzərdən keçirilmiş kreditləşmə formalarından heç biri istehsalın lazımı həcmdə və lazımı müddətlərə kredit resursları ilə kütləvi və müntəzəm doldurulmasını təmin etmək iqtidarında deyil.

Çoxçeşidli əmtəə istehsalı şəraitində kredit müəyyən tələblərə cavab verməli və:

- kütləvi;
- müntəzəm;
- kreditin qiyməti və müddətinə görə əlyətər;
- həcminə görə qənaətbəxş olmalıdır.

Bütün bunlar yeni kreditləşmə formasının - bank kreditinin yaranmasını və inkişaf etməsini şərtləndirdi ki, hazırda o, bazar şəraitində aparıcı kredit münasibətləri formasıdır.

Bank krediti - banklar və lisenziyası olan digər maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən istənilən təsərrüfat subyektlərinə borc pul şəklində verilən kreditdir.

Banklar kredit və ödənişlərdə vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirirlər. Öz vasitəçilik funksiyalarını yerinə yetirmək üçün banklar kapital bazarında olan müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini cəmləyir və əlavə resursların cəlb edilməsinə tələbatı olan sahələrə və müəssisələrə yönəldirlər. Məhz buna görə də bank krediti kommersiya kreditinin məhdudluğunu aradan qaldırmır və bir sıra mühüm üstünlüklər əldə edir:

- ehtiyat kapitalının həcmi ilə məhdudlaşmır;
- istənilən istiqamətə yönəldilir, yəni ondan sahibkarlıq fəaliyyətinin istənilən subyektini istifadə edə bilər;
- həcmnin böyüklüyü və müntəzəmliyi səbəbindən bank kreditinin uzun müddətə və aşağı faizlə verilməsi imkanı yaranır.

Beləliklə, bank krediti istiqamətlər, məbləğ və verilmə müddətlərinə görə kommersiya krediti hüdudlarını aşaraq əsas kreditləşmə formasına çevrildi. O, daha geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Bundan başqa, kommersiya kreditləşməsinin həcmi istehsal həcminin və ya əmtəə dövriyyəsinin artması və ya azalmasından (tənəzzüldən) asılıdır, amma bank kreditinə tələb əsasən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində borc öhdəliklərinin vəziyyəti ilə müəyyənləşir. Amma iqtisadiyyatın tsiklik tərəddüdlərinə hər iki kreditləşmə növü məruz qalır.

İstehsal prosesində bank kreditləri ikili rol oynayır: bir tərəfdən, onlar fəaliyyət göstərən müəssisələrin ödəniş vəsaitlərinin həcmi artırır, digər tərəfdən isə kapitalı artırır. Birinci halda pulun borc verilməsindən söhbət gedir ki, bu zaman kredit borc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə yönəldilir; ikinci halda kapitalın həcmi artırmaq üçün borc götürülməsi nəzərdə tutulur.

Beləliklə, bank kreditləşməsi, birincisi, fəaliyyətdə olan kapitalın fasiləsiz dövriyyəsinə rəvac verir, ikincisi isə, istehsalın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinin güclü vasitəsidir. Hazırda bir neçə növ bank kreditləşməsi mövcuddur. Onların konkret təzahür formaları müxtəlifdir və bir sıra amillərdən, o cümlədən kredit sövdələşməsi iştirakçılarının tərkibindən asılıdır. Müasir kreditləşmənin səciyyəvi xüsusiyyəti müxtəlif bank və kommertiya krediti növlərinin sıx qovuşmasıdır ki, bu da yalnız müəssisələrin deyil, ayrı-ayrı şəxslərin də (istehlak krediti və s.) kreditləşməsində təzahür edir.

İstehlak krediti banklar, ixtisaslaşmış maliyyə-kredit təşkilatları və ticarət müəssisələri tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərə uzunmüddətli istifadə əmtəələrinin (avtomaşın, mebel, məişət texnikası) ödənilməsi üçün verilir.

İstehlak krediti əmtəənin pərakəndəsatış mağazaları vasitəsilə haqqının gec ödənilməsi şərti ilə satılması zamanı kommertiya krediti formasında və ya bankların istehlak məqsədləri üçün borc verdiyi zaman

bank krediti formasında çıxış edir. İstehlak kreditinin maksimum verilmə müddəti bir qayda olaraq üç ildən artıq olmur və onun qiyməti xeyli yüksək olur.

Bu kreditləşmə forması əhali istehlak kreditinin ödənilməsinə gəlirinin 1/5-ni sərf etdiyi inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində sabit iqtisadiyyat şəraitində xüsusilə inkişaf etmişdir.

İpoteka krediti banklar və ya ixtisaslaşmış maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən daşınılmaz əmlakın girov qoyulması şərti ilə mənzil alınması və ya tikilməsi və torpaq alınması üçün uzunmüddətli borc şəklində verilir.

İpoteka kreditləşməsi kənd təsərrüfatında torpağın girov qoyulması şərti ilə əsas fondların yeniləşdirilməsi üçün geniş istifadə olunur ki, bu da kapitalın bu istehsal sahəsində toplanmasına rəvac verir.

İpoteka kreditləşməsinin səviyyəsi ABŞ, İngiltərə və Kanadada xüsusilə yüksəkdir, bu kredit növü üzrə faiz iqtisadi konyunkturadan asılı olaraq 10%-dən 30%-ə qədər və daha yüksək olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə istehlak və ipoteka kreditlərinin geniş yayılması bir sıra səbəblərlə şərtlənir:

- birincisi, belə kreditləşmə zəruri maddi nemətləri kifayət qədər cavan vaxtında əldə etməyə və bunun haqqını gələcəkdə ödəməyə imkan verir ki, bu da yaşlı nəsillə birgə yaşamaq istəməyən cavan ailələr üçün xüsusilə cəlbedicidir;

- ikincisi, işləyən hər bir kəsə layiq olduğu yaşayış səviyyəsini təmin etməyə imkan verir;

- üçüncüsü, kapitalist əmtəə istehsalının qarşısında duran əsas məsələlərdən birini - əmtəə istehsalçılarının hazır məhsulu satması məsələsini həll etməyə kömək edir.

Beləliklə, göstərilən kredit növlərinin istifadə edilməsi iqtisadi metodlarla əhalinin ödəniş qabiliyyətli tələbini genişləndirməyə imkan verir. Bu, bazar qiymətlərinin sabitləşməsinə, həmçinin əsas istehlak əmtəələrinin istehsalı və təklifini yüksək səviyyədə saxlamağa kömək edir.

Dövlət krediti - borcverən qismində dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının, kreditalan qismində isə əhalinin və özəl biznesin çıxış etdiyi kredit münasibətlərinin məcmusudur. Vəsait mənbəyi qismində dövlətin və yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə-kredit qurumları tərəfindən istiqrazlar şəklində buraxılmış qiymətli kağızları çıxış edir.

Dövlət krediti ilə dövlət borcunu fərqləndirmək lazımdır. Birinci halda dövlətin maliyyə-kredit qurumları iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini kreditləşdirir, ikinci halda dövlət özü borc kapitalı bazarından vəsait alır. Bu zaman daxili istiqrazlardan gələn gəlirlər büdcə kəsirinin və dövlət borcunun maliyyələşdirilməsi üçün vergilərdən sonra ikinci mənbə olurlar.

Dövlətin kredit fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində müxtəlif ölkələrdə tədricən hədsiz böyük dövlət borcu yaranır ki, məsələn, ABŞ-da o, 3 trilyon dollar təşkil edir. Özü də dövlətin aşağı rentabelli, lakin təkrar istehsal üçün zəruri olan sahələrdə (kənd təsərrüfatı,

mənzil tikintisi, infrastruktur və b.) kredit fəaliyyətinin genişlənməsi həyati əhəmiyyətli və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün obyektiv zəruri olan funksiyadır.

Beynəlxalq kredit borc kapitalının beynəlxalq iqtisadi və valyuta-maliyyə münasibətləri sahəsində borc kapitalının hərəkəti və fəaliyyəti olub, kredit münasibətlərinin yalnız hər bir ölkənin daxilində deyil, həm də dövlətlər arasında mövcud olması ilə şərtlənir.

Beynəlxalq kredit ya əmtəə, ya da pul (valyuta) formasında verilir. Bu zaman həm kreditverən, həm də borcalan dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, banklar və özəl müəssisələr olur.

Beləliklə, nəzərdən keçirilmiş bütün kreditləşmə formalarından bazar iqtisadiyyatının tələbatlarını ödəmək baxımından ən perspektivlisi bank kreditləşməsi, yəni pul formasında həyata keçirilən kreditləşmədir.

Kreditin funksiyaları

Müasir kredit sistemi ssuda kapitalları bazarında fəaliyyət göstərən müxtəlif kredit-maliyyə institutlarının məcmusudur. Kreditin mahiyyəti və funksiyaları kredit sistemi vasitəsilə reallaşır.

Kreditin mahiyyəti onun funksiyalarında aşkar olur. Öz növbəsində kreditin funksiyası onun mahiyyətinin təzahürü, kreditin ictimai təyinatının ifadəsidir.

Kredit üç əsas funksiyayı yerinə yetirir:

- bölüşdürücü;

- emissiya;
- nəzarət.

Bölüşdürücü funksiya - pul vəsaitlərinin qaytarılma əsasında bölüşdürülməsidir. Müəssisə və təşkilatlara qaytarılma və ödənilmə şərti ilə pul vəsaitlərinin təqdim edilməsi prosesində reallaşır.

Emissiya funksiyası - nağd pulların tədavülü və əvəz edilməsi kredit vasitələrinin yaradılmasıdır. Kreditləşmə prosesində ödəmə vasitələrinin yaradılması, yəni dövriyyəyə nağd pullarla yanaşı nağdsız formada pulların buraxılmasında özünü göstərir.

Nəzarət funksiyası - iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinə nəzarəti həyata keçirir. Kredit almış subyektin təsərrüfat fəaliyyətinə hərtərəfli nəzarətdə özünü göstərir.

İpoteka krediti

İpoteka (yunan sözü olub hypoteka - girov deməkdir) girovun bir növü olub, bu zaman girovun obyektini həmişə bir qayda olaraq girov qoyanın mülkiyyətində olur. İpoteka sözünün özü ilk dəfə olaraq VI əsrdə yunan hökmdarı Solon tərəfindən istifadə olunmuşdur. Bu mərhələ ipoteka kreditinin formalaşmasında birinci addım idi. Daha sonra ipoteka krediti anlayışı inkişaf edərək XIII əsrdən başlayaraq Almaniyada bir əsaslı mexanizm kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış və bazar iqtisadiyyatının əsas hissələrindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında İpoteka haqqında Qanun 15 aprel 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. Ölkədə yaşayış mənzillərinin kreditlə satılması şərtlərini müəyyən edən «İpoteka haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyun 2005-ci il 252 №-li Fərmanı Qanunun hüquqi olaraq qüvvəyə minməsinə səbəb oldu. İpoteka krediti – müvəkkil kredit təşkilatı tərəfindən borcalana yaşayış sahəsinin alınması üçün məqsədli istifadə, qaytarılmaq, müəyyən müddətə, faizlər ödənilmək və təminatlıq şərtləri ilə verilmiş puldur.

«İpoteka haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən ipoteka öhdəliyinin icrasının təmin edilməsi üsulu olaraq daşınmaz əşyaların və rəsmi reyestrədə üzərində mülkiyyət hüquqları qeydə alınan daşınar əşyaların girovudur. Qəbul olunmuş qanuna əsasən dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələri, xüsusi mülkiyyətdə olan fərdi və çoxmənzilli yaşayış evləri, habelə mənzillər ipoteka predmeti ola bilər. Mehmanxanalar, istirahət evləri, bağ evləri və bu kimi başqa tikintilər və binalar ümumi əsaslarla ipoteka predmeti ola bilər. İpotekanın predmeti açıq bazarda və ya hərracda satıla bilər. Daşınmaz əşyanın ipotekası haqqında müqavilə daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində, daşınar əşyanın ipotekası haqqında müqavilə isə daşınar əmlakın rəsmi reyestrində qeydə alınır. «Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləri sisteminin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 2005-ci il 299 №-li Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respub-

likası Milli Bankının nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu yaradıldı.

«Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləri sisteminin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 16 sentyabr tarixli 299 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditlərinin maliyyələşdirilməsi mexanizmini yaratmaq məqsədilə 22 dekabr 2005-ci tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu haqqında Əsasnamə, «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun vəsaiti hesabına ipoteka kreditlərinin verilməsi Qaydaları», «Azərbaycan Respublikası Milli Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun yenidən maliyyələşdirdiyi ipoteka kreditlərinin müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən verilməsinə dair Standart Tələblər» və sair sənədlər təsdiq edilmişdir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məqsədlərə çatmaq üçün Azərbaycan İpoteka Fondunun əsas funksiyaları müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən verilmiş ipoteka kreditlərinin yenidən maliyyələşdirilməsi, maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması məqsədilə ipoteka ilə təmin olunmuş qiymətli kağızların emissiyası, öz fəaliyyətinin sabitliyini və likvidliklini təmin etmək üçün maliyyə risklərinin idarə edilməsidir.

İpoteka Fondunun vəsaiti hesabına verilən ipoteka kreditləri aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- kredit Azərbaycan manatı ilə verilməlidir;
- kredit Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına verilməlidir;
- kredit 3 ildən 15 ilədək müddətə verilməlidir;
- kredit üzrə illik faiz dərəcəsi 12%-dən çox olmamalıdır;
- kreditin məbləği kreditin verildiyi tarixə ipoteka ilə yüklü edilən daşınmaz əmlakın bazar qiymətinin 70%-dən çox olmamalıdır;
- ipoteka kreditləri üzrə ödəniləcək aylıq məbləğ borcalanın (borcalanların) aylıq məcmu gəlirinin 50%-dən çox olmamalıdır;
- kredit daşınmaz əmlakın ipotekası ilə təmin olunmalıdır;
- ipoteka saxlayanın hüquqları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmalıdır;
- kredit üzrə əsas borc və hesablanmış faizlər hər ay bərabər hissələrlə (annuitent ödənişlər) ödənilməlidir;
- Azərbaycan İpoteka Fondu tərəfindən müəyyən olunan digər tələblər.

Kredit sistemi

Yığıcı və investisiyanın müxtəlif şəxslər tərəfindən həyata keçirildiyi bir toplumda yığıcıların investisiyaya çevrilməsi, kredit sisteminin varlığını meydana çıxarır. Kredit sistemi şirkət və fərdlərdən əmanətləri

(depozitlər) cəlb edir və toplanmış vəsaitləri sonradan dövlət, şirkət və fərdlər arasında yenidən bölüşdürür. Beləliklə, öz vəsaitlərini təklif edən əmanətçilər (kreditorlar) və bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlar (borclular) kimi iki qrup yaranır.

Kredit sisteminin ən vacib çalışma mexanizmi borcalma və borcvermə əməliyyatlarını asanlaşdırmaq və nizamlı bir şəkildə işləməsini təmin etməkdir.

Kredit sisteminin strukturuna təsir edən başlıca amillər:

- qurumların sayı və ölçüləri;
- təklif edilən xidmətlərin xüsusiyyəti;
- sektora giriş və çıxış şərtləri (mobilitə);
- istehsal, marketinq və istehlak proseslərinin xüsusiyyətləri (şəffaflıq);
- texnoloji dəyişikliklər;
- qanun dəyişiklikləri;
- müştəri seçimləri;
- faiz nisbəti;
- qloballaşma və qiymətli kağızların geniş istifadəsi.

Maliyyə vasitəçiliyinin ən çoxsaylı növləri inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etmişdir. Maliyyə vasitəçilərinin hər növünün öz fəaliyyət dairəsi və xidmət sferası olsa da onlar arasında kəskin rəqabət şəraiti hökm sürür. Maliyyə vasitəçilərinin ölkə iqtisadiyyatında və fond axınında rolu həm mütləq, həm də nisbi mənada xeyli dəyişməkdədir. Artıq tarixən qədim maliyyə vasitəçiliyi olan banklar öz yerlərini digər maliyyə qurumlarına

verməkdədir. Maliyyə aktivləri içərisində pensiya fondları və qarşılıqlı fondların xüsusi çəkisi artmaqdadır. Bu proses əsasən dezintermediasiya prosesi ilə bağlıdır.

Bank sistemi ikipilləli təşkil olunur. Ölkənin kredit sisteminin mərkəzində duran Mərkəzi Bank “Banklar Bankı” kimi çıxış edir və ona iqtisadi baxımdan bir çox vəzifə və funksiyalar verilmişdir. Hər şeydən əvvəl, Mərkəzi Bank son kredit instansiyasıdır. Qanunvericiliklə ona verilmiş hüquqdan istifadə edərək bank sistemini tənzimləyir, onların iqtisadiyyata təqdim etdiyi kreditləri və depozit qəbulunu dolaylı yolla müəyyən edir. Mərkəzi Banklar dövriyyədəki nağd pulun emitentidir və iqtisadiyyata pul təklifinin əsasını təşkil edən pul bazasını əlində olan pul siyasəti alətləri ilə müəyyən edir. Milli pulun daxili və xarici dəyərini qoruyur. Hökumətə maliyyə və iqtisadi məsələlərdə müşavirlik edir. Göründüyü kimi, bir dövlət orqanı kimi, onun bir çox vəzifələri vardır.

Kredit - maliyyə qurumlarının ən ilkin və geniş yayılmış forması bankların da daxil olduğu depozit institutlarıdır. Depozit institutu olan kommertiya bankları, demək olar ki, bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün başlıca mənbədir. Banklar fiziki şəxslərdən, firmalardan, dövlət orqanlarından tələb edilənədək və müddətli hesablar qəbul edir və öz növbəsində onları kredit olaraq təqdim edir və ya ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin qiymətli kağızlarını yerləşdirir, investisiyaların həyata keçirilməsində iştirak edir.

Kommersiya banklarının fəaliyyəti hər bir ölkənin bank qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bəzi ölkələrdə onların fəaliyyətinə daha məhdud hüquqi çərçivədə, bəzilərinə isə bir qədər geniş çərçivədə imkan verilir.

Hazırda “kredit sistemi” anlayışına iki cəhət daxildir:

1. Kredit sistemi kredit münasibətlərinin, kreditləşmə formaları və metodlarının məcmusu kimi (*funksional cəhət*);

2. Kredit sistemi borc kapitalları bazarında sərbəst pul vəsaitlərini cəmləyən və onları borc verən (*institutional cəhət*) maliyyə-kredit təşkilatlarının məcmusu kimi.

Müasir kredit sistemi borc kapitalları bazarının əsas hissəsidir və öz növbəsində aşağıdakı əsas institusional qruplardan (pillələrdən) ibarətdir:

1. Mərkəzi (emissiya) Bank.

2. Bank sistemi:

- kommersiya bankları;
- əmanət bankları;
- investisiya bankları;
- ipoteka bankları;
- digər ixtisaslaşmış banklar.

3. Sığorta bölməsi:

- sığorta kompaniyaları;
- pensiya fondları.

4. İxtisaslaşmış qeyri-bank maliyyə-kredit institutları:

- investisiya şirkətləri;

- maliyyə şirkətləri;

- xeyriyyə fondları və b.

Kredit sisteminin dördpilləli strukturu (üçpilləli, əgər üçüncü və dördüncü pillələr ixtisaslaşmış qeyri-bank maliyyə-kredit institutları adı altında birləşdirilərsə) inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrinin çoxu, ABŞ və Yaponiya üçün səciyyəvidir. Lakin bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin kredit sistemləri heç də eyni cür təşkil olunmamışdır. Bu və ya digər bölmələrinin və ya pillələrinin inkişaf səviyyəsinə görə bu ölkələrin kredit sistemləri bir-birindən əsaslı fərqlənirlər. Bu onunla əlaqədardır ki, kredit sistemlərinin formalaşması milli iqtisadiyyatın yaranmasının müxtəlif dövrlərində baş vermişdi, onların inkişaf prioritetləri isə konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq dəfələrlə dəyişmişdir.

Kredit sisteminin ümumi prinsipi aşağı səviyyəli bankların (bank sisteminin) fəaliyyətinin Mərkəzi Bank tərəfindən nəzarətdə saxlanması və tənzimlənməsidir. Mərkəzi Bank, kredit sisteminin ən yüksək mərhələsi kimi, ölkə iqtisadiyyatını ödəniş vasitələri ilə təmin etməli, milli pul vahidinin ölkənin daxili bazarında alıcılıq qabiliyyətini və xarici bazarla valyuta məzənnəsinin sabitliyini dəstəkləməli, həmçinin milli iqtisadiyyatın maraqlarında pul-kredit siyasətini aparmalıdır.

Qərb ölkələri kredit sisteminin strukturu

Kredit sistemi haqqında danışarkən adətən onun iki tərəfi nəzərdə tutulur. Kredit sisteminin bir tərəfini kredit münasibətlərinin, kreditləşmənin forma və metodlarının məcmusu təşkil edir. İkinci tərəfi isə bankların və müvəqqəti azad olan pul vəsaitlərini akkumulyasiya edib onları borc verən digər kredit-maliyyə institutlarının məcmusudur. Şübhəsiz, bank sistemi ilə müqayisədə kredit sistemi daha geniş məfhumdur, çünki buraya onun aparıcı həlqəsi olan banklardan savayı bank, istehlak, kommersiya, dövlət, dövlətlərarası kreditlər də daxildir. Onların hər birinin öz münasibət formaları və kreditləşmə metodları mövcuddur.

Müasir kredit sistemi aşağıdakı əsas həlqələrdən ibarətdir:

1. Mərkəzi Bank, dövlət və ya qeyri-dövlət bankları.
2. Bank sektoru:
 - kommersiya bankları;
 - əmanət bankları;
 - investisiya bankları;
 - ipoteka bankları;
 - ixtisaslaşdırılmış ticarət bankları.
3. Parabank sektoru:
 - investisiya şirkətləri;
 - maliyyə şirkətləri;
 - sığorta şirkətləri;
 - qeyri-dövlət pensiya fondları;

- xeyriyyə fondları;
- ssuda-əmanət assosiasiyaları;
- kredit ittifaqları.

Belə bir kredit sistemi strukturu sənaye baxımından inkişaf etmiş müasir ölkələrin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir.

Lakin bu və ya digər struktur həlqələrinin inkişaf dərəcəsinə görə, ölkələr bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Belə ki, ABŞ-ın kredit sistemi daha çox inkişaf etmişdir. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələr öz kredit sistemlərini formalaşdırarkən ABŞ-ın kredit sisteminə əsaslanırlar.

Qərbi Avropa ölkələrinin kredit sistemində bank və sığorta sektorları daha çox inkişaf etmişdir.

Bununla belə, Almaniyada bank sektoru başlıca olaraq kommersiya, əmanət və ipoteka banklarına əsaslanır. Fransa üçün isə bank həlqəsinin əsasən depozit kommersiya banklarına, investisiya banklarının funksiyasını yerinə yetirən işgüzar banklara və əmanət banklarına bölünməsi səciyyəvidir.

Yaponiyanın müasir kredit sistemi müharibədən sonrakı dövrdə əsasən ABŞ modelinə uyğun formalaşmışdır və müvafiq olaraq üçhəlqəli sistemə malikdir. Şəhər (kommersiya), əmanət və investisiya banklarına əsaslanan bank sektoru daha çox inkişaf etmişdir. Parabank sektorunda yalnız sığorta və investisiya bankları geniş inkişaf etmişdir.

İnkişaf etməkdə olan əksər ölkələrin kredit sistemi bütövlükdə zəif inkişaf etmişdir. Bu ölkələrin əksəriyyə-tində Mərkəzi Bank və kommersiya bankları sistemi ilə təmsil olunmuş ikihəlqəli sistem mövcuddur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Asiya, həm-çinin Latın Amerikasına ölkələri (Cənubi Koreya, Sinqapur, Tailand, Hindistan, Meksika, Braziliya, Peru) kifayət qədər inkişaf etmiş üçhəlqəli struktura malikdir və öz səviyyəsinə görə Qərbi Avropa ölkələrinin kredit sistemlərinə yaxınlaşmaqdadır.

Bankların yaranma tarixi

Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin sərbəst edil-məsi və toplanması, həmçinin onların borc kapitalına çevrilməsi və əlavə istehsal tələbatlarının ödənilməsinə yö-nəldilməsi üçün obyektiv olaraq xüsusi, kapitalların iqtisadi məkanın müəyyən nöqtələrinə istiqamətlənməsini təmin edən vasitəçi institutlar lazımdır. Belə vasitəçi insti-tutlar tarixən banklar formasında yaranıb inkişaf etmişlər.

İlk banklar - «işgüzar evlər» - çox qədimdə Yaxın Şərqdə meydana gəlmişdi. Onlar əlbəttə ki, bizim tanış ol-duğumuz anlamda bank deyildi, lakin hələ Yeni Babilistan şahlığında (b.e.ə.VII-VI əsrlər) «işgüzar evlər» bir çox sırf bank əməliyyatlarını yerinə yetirirdi. Onlar əmanət qoyuluşu və qaytarılmasını, veksellərin uçuotu və çeklərin ödənilməsinə, əmanətçilər arasında nağdsız hesablaşmaları, bir də bəzi kredit əməliyyatları növlərini həyata keçirirdi.

Müasir tipli bank işi Orta əsrlərdə Avropa ilə Şərq ölkələri arasında əksər ticarət yollarının mərkəzi olan İtaliyada inkişaf etməyə başlamışdı. İtaliyaya bütün Av-ropadan kilsənin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş (papa desyatınası) müxtəlif ölkələrin pulları ilə ödənilən pul vergiləri axıb gəlirdi. Bu münbit şəraitdə xüsusi sər-raflar zümrəsi yarandı ki, onlar yalnız bir pulun başqalarına də-yişdirilməsi və qiymətli əşyaların saxlanması ilə məşğul olur, həm də veksəl dövriyyəsinin inkişafına rəvac vermişdilər.

«Bank» məfhumu «banca» (italyanca - sər-raf kür-süsü, pul masası) sözündən olub orta əsrlər italyan sər-raflarının mübadilə üçün öz pullarını düzdükləri yeri bildirirdi. Sər-raflar tədricən əməliyyatlarının dairəsini ge-nişləndirirdilər: sadə pul mübadiləsindən nağdsız ödənişlər və veksəl dövriyyəsinə qədər.

XV əsrin əvvəllərində ilk müasir tip banklar: Genuyada Müqəddəs Georgi bankı, sonra isə Venesiyada və Florensiyada (1587-ci il) banklar yarandı. Təqribən hə-min dövrdə İtaliyada müasir ikiqat mühasibat uçuotu sistemi inkişaf tapdı.

XVII əsrin əvvəllərində İtaliya banklarının prinsip-ləri əsasında və onlara bənzər tərzdə Amsterdamda (1609-cu ildə) və Hamburqda (1618-ci ildə) ilk banklar yaradıldı. Bu bankların hamısı əsasən ticarətə və pul dövriyyəsinə xidmət edirdi və kredit pullarının buraxılması kimi mühüm bank funksiyasını yerinə yetirə bilmirdi. Amma elə həmin XVII əsrdə Almaniyanın və bir sıra Şimali İtaliya şəhərlərinin tacir gildiyaları jirobanklar (ital.-giro - dairə)

deyilən qurum yaratmağa başladılar. Bu banklar öz daimi müştəriləri arasında nağdsız hesablaşmaları həyata keçirirdilər. Məhz onda veksəl əsas nağdsız ödənişin vasitəsi kimi geniş yayıldı və tədavül xüsusiyyəti kəsb etdi. Elə həmin dövrdə elə ilk banknotlar meydana gəldi.

Beləliklə, artıq XVII əsrin ortalarına banklar ən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və bu ölkələrin praktik olaraq bütün pul dövriyyəsinə öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Onlar pul bazarında borcverənlərlə borcalanların maraqlarını birləşdirən maliyyə vasitəçiləri qismində çıxış edirdilər. Bank işi sahibkarlıq fəaliyyətinin çərçivəsində borc kapitalının səfərbər edilməsi və bölgüsü həyata keçirilən müstəqil sahəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında Bankların fəaliyyəti

1917-ci ilin fevral ayında Rusiyada baş vermiş inqilab nəticəsində hakimiyyət Müvəqqəti Hökumətə keçdi. Dövlət Bankı dövlət kredit biletlərinin (rublun) emissiyasını əvvəlki kimi davam etdirirdi (sadəcə olaraq **“Nikolayevka”** ları **“Kerenka”** lar əvəz etdi). 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada baş vermiş növbəti inqilab nəticəsində hakimiyyət bolşeviklərə keçdi. Bundan istifadə edən müstəmləkələr, o cümlədən Azərbaycan müstəqilliyə can atmağa başladı. Lakin 1918-ci ilin əvvəlində Rusiya bolşeviklərinin əli ilə Bakı Xalq Komissarları Soveti

yaradıldı. Əmtəə mübadiləsi sferasında pul nişanlarına artmaqda olan tələbatı ödəmək məqsədi ilə artıq 1918-ci ilin yanvar ayından etibarən Bakı Şəhər İdarəsi və Bakı Sovetinin şəhər təsərrüfatı tərəfindən **“Bakı bonları”** adlanan kağız pullar dövriyyəyə buraxılmışdır.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edərək müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq Demokratik Respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdır. İlk dövrdə müstəqil respublikada Rusiya pulları və Bakı bonları ilə yanaşı Zaqafqaziya bonlarından da geniş istifadə olunurdu. Həmin vaxtda keçmiş Rusiya Dövlət Bankının Bakı bölməsi də öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Lakin artıq 1919-cu il mart ayının 7-də Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Bankının (Mərkəzi Bankın) təşkil edilməsi təklifi bəyənilməli və onun nizamnaməsinin hazırlanması Maliyyə nazirinə tapşırıldı. Elə həmin il sentyabr ayının 16-da Azərbaycan Respublikasının parlamenti Maliyyə Nazirliyinin kredit şöbəsi tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan Dövlət Bankının Nizamnaməsini qəbul etdi. 1919-cu il 30 sentyabr tarixdə isə Azərbaycan Dövlət Bankının təntənəli açılışı oldu və həmin gündən etibarən o, fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan Dövlət Bankı əsas məqsədi pul dövriyyəsinə asanlaşdırmaq, ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatına yardım etmək, habelə pul sistemini möhkəmlətməkdən ibarət olan hökumət idarəsi idi. Dövlət Bankının nizamnamə (əsas) kapitalı 50000000 rubl idi. Nəzərdə tutulurdu ki, hər il bu kapital illik gəlirin 10%-i məbləğində vəsait

hesabına artırılacaq. Ehtiyat kapitalı isə 100000000 rubl məbləğinə çatana qədər illik gəlirin 20%-i məbləğində, sonra isə 10%-i məbləğində vəsait hesabına formalaşdırılmalı idi. Ehtiyat kapitalı Bankın əməliyyatları üzrə yaranmış ziyanın örtülməsi üçün yaradılmalı idi. Bu kapital da az olduqda əsas kapitaldan istifadə edilməli idi. Öz növbəsində əsas kapitalın çatışmayan hissəsi dövlət büdcəsi hesabına örtülməli idi. Eyni zamanda Bankın saxlanması üçün gəlirin kifayət olmadığı təqdirdə xüsusi ehtiyat fondunun yaradılması nəzərdə tutulurdu. Həmin fond illik gəlirin 5%-i məbləğində ödəmələr hesabına formalaşdırılmalı idi.

Pul nişanlarının emissiyası səlahiyyəti Dövlət Bankına mənsub idi. Bütövlükdə Demokratik Respublika dövründə Azərbaycanda 2 milyard 345 milyon rubl məbləğində pul nişanları emissiya edilmişdir. Milli valyutanın dönrəliyini təmin etmək məqsədilə hökumət Bakı bonu ilə digər valyutaların mübadilə məzənnəsini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:

- 1000 rublluq “Kerenka” – 1850 bon (rubl)
- 500 rublluq “Romanovka” – 1600 bon
- 100 rublluq “Romanovka” – 350 bon
- 1 ingilis funt-sterlinqi – 310-315 bon
- 1 ABŞ dolları – 280 bon
- 1 fransız frankı – 8-10 bon
- 1 italyan liri – 7 bon
- 1 İran tüməni – 125-130 bon
- 1 türk qızıl lirəsi – 390 bon

- 1 rus qızıl onluğu (çervon) – 420 bon və s.

“Banklar bankı” olan Azərbaycan Dövlət Bankı ölkədə mövcud olan kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Ümumiyyətlə, Demokratik Respublika dövründə Azərbaycanın pul-kredit sistemi xeyli inkişaf etmişdi. Bank təşkilatları ilə yanaşı ölkədə digər kredit institutları da fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, 1919-cu il 1 dekabr tarixdən Azərbaycanda əmanət kassaları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Əhalinin əmanətləri üzrə illik faiz dərəcəsi 3,6% idi. Eyni zamanda poçt-teleqraf təşkilatlarının bazasında fəaliyyət göstərən poçt-teleqraf kassaları da öz fəaliyyətlərini genişləndirmişdi. Mərkəzi kassalar keçmiş rus əmanət kassalarının borclarını ödəmək üzrə öhdəlik götürərək hər həftə hər kitabça üzrə əhaliyə 200 rubl ödəyirdi. Kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi ilə isə ipoteka bankları, xüsusi ssuda-əmanət kassaları və ssuda-əmanət ittifaqları (1919-cu il 1 oktyabr tarixdən fəaliyyət göstərirdi) məşğul olurdu.

Lakin 1920-ci il 28 aprel tarixdə bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı istila etməsi nəticəsində dövlətin müstəqilliyi formal olaraq saxlanılsa da (Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adı ilə), ölkənin mövcud pul-kredit sistemi məhv edildi. Maliyyə Komissarlığının 1920-ci il 31 may tarixli Əmri ilə Azərbaycan Dövlət Bankı Azərbaycan Xalq Bankı adlandırıldı (qulluqçuların öz vəzifələrində saxlanması ilə). Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 9 iyun tarixli qərarı ilə bütün banklar və digər kredit təşkilatları milliləşdirilərək Xalq Bankının tərkibinə qatıldı. Beləliklə də bank işi dövlətin müstəsna inhisarına

keçdi. İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 2 avqust tarixli qərarı ilə milliləşdirilmiş bütün kredit təşkilatlarının, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Bankının 1920-ci il 28 aprel tarixə qədər yaranmış borcları ləğv edildi.

Azərbaycan Xalq Bankının əsas vəzifəsi kağız pulların (rublların) emissiyası idi. Maliyyə Komissarlığının tərkibində olan Xalq Bankı xalq təsərrüfatını maliyyələşdirir və smeta-büdcə işi ilə məşğul olurdu. Hərbi kommünizm siyasətinin həyata keçirildiyi vaxtda dövlət müəssisə və idarələri arasında pulsuz hesablaşmaların tətbiqi Xalq Bankının kredit əməliyyatlarına son qoydu. Xalq Bankının hesablaşma mərkəzi kimi rolu minimuma endirildi, çünki dövlət büdcəsi ilə bütün hesablaşmalar müəssisələrin smeta maliyyələşməsi qaydasında aparılır və onların gəliri büdcə hesablarına oturulurdu. Beləliklə, qısa müddət ərzində Xalq Bankının mahiyyəti tamamilə dəyişdi. O, Mərkəzi Bankdan maliyyə orqanları ilə yanaşı büdcə əməliyyatlarına xidmət göstərən orqana çevrildi. Təbiidir ki, iki paralel strukturun fəaliyyət göstərməsi məqsəduyğun deyildi. Eyni zamanda Xalq Bankı adlı qurumun mövcudluğu bolşeviklərin o zaman qurmaq istədikləri pulsuz təsərrüfat xülyası ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Buna görə də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 14 avqust tarixli qərarı ilə “əvvəlki mənada dövlət kredit idarəsinə” ehtiyac olmadığı səbəbindən Azərbaycan Xalq Bankı ləğv edildi və onun olan-qalan bank əməliyyatlarını Mərkəzi Büdcə-Hesablaşma İdarəsi həyata keçirməyə başladı.

Lakin artıq 1921-ci ilin sonlarında bolşeviklər yeni iqtisadi siyasət həyata keçirmək zorunda qaldılar. Bununla əlaqədar Mərkəzi Bankın da fəaliyyətini bərpa etmək lazım idi. Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının 1921-ci il 16 oktyabr tarixli Qərarı ilə başda Əliağa Həsənov olmaqla Azərbaycan Dövlət Bankı yaradıldı və onun Maliyyə Komissarlığı tərəfindən hazırlanan Nizamnaməsi qəbul edildi. Fəaliyyəti ilə yanaşı ilkin adını da bərpa etmiş Dövlət Bankı Milyutinski və Baqratinski küçələrinin kəsişməsində yerləşən keçmiş Qafqaz Bankının binasında yerləşdirildi.

1922-ci il martın 12-də Azərbaycanı, Gürcüstanı və Ermənistanı özündə birləşdirən Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqı (ZSFSR) təşkil olundu. 1922-ci ilin dekabrın 30-da isə ZSFSR Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının tərkibinə qatıldı. ZSFSR-nin İttifaq Şurasının 1923-cü il 10 yanvar tarixli Dekreti ilə Zaqafqaziya vahid pul sistemə keçdi və beləliklə də Azərbaycan Dövlət Bankının pul emissiyası sahəsində fəaliyyətinə xitam verildi. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Azərbaycan Dövlət Bankını Azərbaycan Milli Bankı adlandırmaq təklif edilirdi. Lakin əhalini çaşdırmamaq üçün bu fikirdən imtina edilmişdir. Buna baxmayaraq mətbuatda (məsələn, “Bakı fəhləsi” qəzetində) Azərbaycan Dövlət Bankları tez-tez Milli Bank adlandırılırdı. Faktiki olaraq bu respublikanın formal müstəqilliyinin də tezliklə heçə endirilməsindən xəbər verirdi. Həqiqətən də Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin 1923-cü il 3 iyul tarixli qərarı ilə Azərbaycan

Dövlət Bankı Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Bankı adlandırılmış və beləliklə də onun Mərkəzi Bank funksiyalarına xitam verilmişdir. Düzdür, ilk dövrlərdə Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Bankı kənd təsərrüfatının inkişafına yardım etməklə yanaşı pul və əmtəə dövriyyəsi məsələlərini də tənzimləyirdi.

1923-cü ildə SSRİ Dövlət Bankının yaradılması ilə əlaqədar onun Bakı bölməsi yaradıldı. 1936-cı ilin dekabrında qəbul edilmiş SSRİ Konstitusiyasına müvafiq olaraq Azərbaycan SSRİ tərkibinə “suveren” respublika kimi daxil oldu. Bundan sonra 1991-ci ilin sonlarına kimi mövcud olmuş SSRİ Dövlət Bankının Azərbaycan İdarəsi fəaliyyət göstərmişdir.

Qədim Azərbaycan ərazisində pul dövriyyəsi

Azərbaycanın dövlətçilik tarixi hələ antik dövrdən başlayır. Antik Azərbaycan dövlətçiliyini sübut edən amillərdən biri onun ərazisində mövcud olmuş Albaniya (Qafqaz Albaniyası) və Atropatena dövlətlərində zərb edilən yerli sikkələrin aşkar edilməsidir. Azərbaycan ərazisində tapılan ilk pullar Makedoniyalı İsgəndərin (Aleksandrın) dövrünə aiddir. Artıq eramızdan əvvəl III əsrin ikinci yarısından beynəlxalq ticarətə qoşulmuş albanlar və atropatenalılar daxili bazarın ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə İsgəndərin gətirilmə sikkələrinə bənzər pullar zərb etməyə başladılar. Bu və sonrakı dövrlərə aid

“AT” və “ATR” monoqrammalı (numizmatlar bunu Atropat və ya Atropatena kimi oxuyurlar) gümüş dirhəmlər (draxmalar) Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan ərazilərində geniş aşkar edilmişdir. Alimlər həmin sikkələrin Qəbələdə, Ərdəbildə və başqa yerlərdə olan zərbxanalarda basıldığını güman edirlər. Eyni zamanda Albaniyada isə Selevkilərin gümüş sikkələrinə bənzədilən pulların tədavülü eramızdan əvvəl I-II əsrlərə təsadüf edir.

III əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsi Sasani imperiyası tərəfindən işğal olundu. Bununla belə artıq VI-VII əsrlərdə Sasani hökmdarları öz gümüş dirhəmlərini Naxçıvanda zərb etdirirdilər. Lakin həmin dövrdə Sasaniləri məğlub etmiş Ərəb Xilafəti Azərbaycanı da özünə tabe etdi. Xilafət tarixinin ilk dövründə (VII-IX əsrlər) pul tədavülü, xüsusilə qızıl və mis sikkələrin zərbi mərkəzləşdirilmişdi. Eyni zamanda Xilafətin gümüş dirhəmləri Azərbaycanda da zərb edilirdi.

Xilafətin zəifləməsi və Səlcuq yürüşləri nəticəsində başlanan feodal parçalanma artıq X əsrdə Azərbaycanda bir sıra faktiki müstəqil olan kiçik dövlətlərin yaranmasına səbəb oldu. Digər hökmdardan vassal asılılıqda olan bu dövlətlərin sikkələrində (adətən gümüş dirhəmlərində) süzerenin adı da göstərilirdi. Belə ki, məsələn, XI əsrdən başlayaraq Şirvanşahların Şamaxıda zərb etdikləri sikkələrin bir üzündə dini başçı olan Abbası xəlifəsi ilə yanaşı süzeren kimi Səlcuq sultanının, digər üzündə isə Şirvanşahın adları yazılırdı. Buna baxmayaraq sikkələrdə Şirvanşahların adlarının dəbdəbəli ləqəblərlə müşayiət olunması onların iri feodal dövlətinin məşhur hökmdarı

kimi müstəqilliyini göstərir. Analoji olaraq həmin dövrdə Sacilər Bərdədə, Salarilər Ərdəbildə, Şəddadilər Gəncədə, Rəvvadilər isə Təbrizdə öz gümüş dirhəmlərini zərb edirdilər. XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Səlcuq və Atabəylər dövlətlərinin də mis dirhəmləri zərb edilirdi.

XII əsrdə baş verən monqol yürüşləri nəticəsində Azərbaycan beşinci monqol üsulu hesab edilən Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin mərkəzinə çevrildi. Hülakülər dövlətinin gümüş dirhəmləri əsasən Naxçıvanda və Bərdədə zərb edilirdi. Hülakülər dövlətinin timsalında həmin dövrdə sikkə zərbinə Şərqlə Qərbin fərqli münasibəti açıq-aydın görünür. Məlumdur ki, orta əsrlər dövründə Avropada az qala hər bir feodalın öz sikkəxanası mövcud idi və onlar qısamüddətli mənfəət naminə ümumdövlət maraqlarını qurban verirdilər. Şərqdə isə xütbə oxunuşu mərasimi ilə yanaşı sikkə zərbi də dövlət rəmzi hesab olunurdu. Məhz buna görə də XIV əsrdə Hülakülər dövləti faktiki olaraq Çobani feodalları tərəfindən idarə edilsə də, sikkə zərbi və xütbə oxunuşu mərasimi onların adından deyil, Hülakü şahzadələri adından həyata keçirilirdi.

XIV əsrdə Azərbaycan Hülakülər dövlətini məğlub etmiş Cəlairilər dövlətinin mərkəzinə çevrildi. Cəlairilər öz gümüş dirhəmlərini əsasən Bakıda, Şabranda, Qarqarda və Qaraağacda zərb edirdilər. XIV əsrin sonunda Azərbaycan ərazisi Qızıl Orda və Teymuri dövlətlərinin biri-digərini əvəz edən hücumlarına məruz qaldı. Bununla belə, işğalçılar sikkə zərbinə də xüsusi diqqət yetirməyi unutmurdular. Belə ki, məsələn, 1356-cı ildə Təbrizi çox

qısa müddətə işğal etmiş Qızıl Orda xanı Canibəy tez bir zamanda öz adından şəhəri öz ərazisi kimi və müvafiq ili göstərməklə sikkələr zərb etdirmişdi. Lakin son nəticədə XV əsrin əvvəlində bu müharibələrdən qalib kimi Teymuriilər və onların vassalı olaraq Azərbaycanı zəbt etmiş Qaraqoyunlular çıxdı. İlk dövrdə Qaraqoyunlular Astarada Teymuri hökmdarlarının adına gümüş təngələr zərb edirdilər. Bir qədər sonra isə həmin gümüş təngələr artıq özlərini sərbəst hiss edən Qaraqoyunlular hökmdarlarının adına Urmda zərb edilirdi. Lakin tezliklə XV əsrin ikinci yarısında Qaraqoyunlular dövlətinin süqutu nəticəsində Ağqoyunlular dövləti yarandı. Ağqoyunlu sultanları da əsasən gümüş təngələr zərb etdirirdilər (məsələn, Ərzincanda). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə müstəqilliyinin son dövrünü yaşayan Şirvanşahlar da Şamaxıda gümüş təngələr zərb edirdilər.

XV əsrin əvvəlində Azərbaycan yeni yaranmış Səfəvilər dövlətinin mərkəzinə çevrildi. Səfəvi hökmdarlarının müxtəlif dövrlərdə və yerlərdə (Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Ordubad, Naxçıvan) zərb etdirdikləri sikkələr fərqli idi: qızıl əşrəfi, iki şahılıq gümüş pul, gümüş məhəmmədi, gümüş abbası, gümüş pəncşahi və s. Səfəvilər dövləti Şimali və Mərkəzi Avropa dövlətləri ilə çox sıx ticarət edirdi. Bunu xüsusilə numizmatik materiallar təsdiq edir. Məsələn, Azərbaycanda aşkara çıxarılmış Mirik pul dəfinəsi 1541-1572-ci illərdə zərb edilmiş Qərbi Avropa talerlərindən ibarətdir. Dəfinədəki sikkələr tərkibinə görə olduqca müxtəlifdir: burada Almaniya (Şvabiya, Bohemiya, Bavariya, Friziya, Saksoniya, Köln, Drezden, Nürn-

berq, Hamburq və s.), Avstriya, İsveçrə (Sürix), Belçika (Lyöj) və başqa ölkələrin knyazlıqlarında zərb edilmiş sikkələr var idi.

XVIII əsrin əvvəlində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan əsasən qapalı həyat sürən çoxsaylı xanlıqlara parçalandı. Təbii ki, bu dövrdə Azərbaycanda vahid pul sistemi yox idi. Demək olar bütün böyük şəhərlərdə hər xanın xüsusi mis və gümüş pulu zərb olunurdu: məsələn, Şəkiddə (Şəki xanlığı) mis fulus və gümüş, yarım abbası, Şuşada (Qarabağ xanlığı), Qubada (Quba xanlığı), Dərbənddə (Dərbənd xanlığı), Naxçıvanda (Naxçıvan xanlığı) və Təbrizdə (Təbriz xanlığı) gümüş abbası, Gəncədə (Gəncə xanlığı) gümüş abbası və yarım abbası, mis fulus, Bakıda (Bakı xanlığı) mis fulus və s. Bu pulların sabit qiyməti də yox idi; hər bir xanlığın pulu demək olar yalnız öz ərazisində əsas pul kimi işlədilir; başqa ərazidə o öz dəyərini xeyli itirirdi. Xanlıqların hərəmərcliyi nəticəsində 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan Tükmənçay müqaviləsinə görə, Azərbaycan iki hissəyə bölündü: Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın müstəmləkəsinə çevrildi.

Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılması sonucunun kapitalizmə qədəm qoyması ilə eyni vaxta təsadüf etdi. Belə ki, 1860-cı ildə Rusiya imperiyasının Dövlət Bankı təsis edildi və artıq bir il sonra onun Bakı bölməsi açıldı. Bölmənin əsas məqsədi əmtəə dövriyyəsinə genişləndirməkdən və kredit sisteminin inkişafının sürətləndirilməsindən ibarət idi. Dövlət Bankının Bakı bölməsi veksellərin uçotu və yenidən uçotu, malların

girovu ilə təmin edilmiş kreditlərin verilməsi və digər əməliyyatlar aparırdı. Həmin dövrdə imperiyanın hər yerində ödəniş vasitəsi kimi sikkələrlə yanaşı “**rubl**” adlanan dövlət biletləri də istifadə olunurdu.

Artıq XIX əsrin sonunda Azərbaycan Qafqazın digər regionları ilə müqayisədə kapital quruluşuna xas olan ən inkişaf etmiş kredit-bank sisteminə malik idi. XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın kredit sistemi 200-ə yaxın kredit idarəsini birləşdirirdi. Onların sırasında kommərsiya kredit banklarının 28 bölməsi, 7 ipoteka bankı, 8 qarşılıqlı kredit cəmiyyəti, 5 bank idarəsi, 135 xırda kredit idarəsi və çoxsaylı əmanət kassası mövcud idi. Bu dövrdə Azərbaycanda bank və sənaye (neft sənayesi) kapitalının birləşməsi müşahidə olunurdu. Məsələn, 1917-ci ildə Nobel qardaşları tərəfindən reallaşdırılan neft layihələrində 15 rus və xarici bank iştirak edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Bank Sisteminin yaranma tarixi

1991-ci il 18 oktyabr tarixində Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Maraqlıdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin, o cümlədən Milli Bankın¹ yaradılması üçün hüquqi baza bundan bir qədər əvvəl formalaşmışdır. Belə ki,

¹ 18 mart 2009-cu ildə keçirilmiş ümumxalq referendumu ilə AR-ın Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 10-cu bəndinə dəyişiklik edilərək «Milli Bank» ifadəsi «Mərkəzi Bank» ifadəsi ilə əvəz edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il 25 may tarixli Konstitusiyaya Qanununun “Bank sistemi və pul tədavülü” adlanan 14-cü maddəsi bütövlükdə məhz bu məsələləri əhatə edirdi. Azərbaycanda müstəqil bank sisteminin və milli pul vahidinin tədavülünün hüquqi əsaslarını təsbit etməklə yanaşı həmin maddə Milli Bankın da statusunu və səlahiyyətlərini müəyyən etmişdir. Belə ki, Milli Bank kredit, pul tədavülü, hesablaşmalar və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasətini yeridən, bütövlükdə bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən və ehtiyat bank funksiyalarını icra edən ali emissiya idarəsi elan edilmişdir.

Bununla belə həmin dövrdə Milli Bank hələlik yaradılmamışdı. Eyni zamanda “Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il 8 oktyabr tarixli Qanununa əsasən büdcə-maliyyə sisteminin tənzimi, habelə mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının yaradılması və ləğvi məsələləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ilə müəyyən olunurdu. Məhz bu Qanuna əsasən, habelə yuxarıda qeyd edilən Konstitusiyaya Qanununa uyğun olaraq “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə Dövlət Bankının, keçmiş SSRİ Sənaye-Tikinti Bankının, SSRİ Aqrar-Sənaye Bankının Azərbaycan Respublikası bankları

bazasında Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı yaradılmışdır.

Artıq 1992-ci il 7 avqust tarixdə “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə yanaşı “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanun da qəbul olunmuşdur. Həmin ayın 15-də Azərbaycan Respublikasının milli valyutası - manat tədavülə buraxılmışdır (rublla bərabər). 1992-ci il 1 dekabr tarixdə isə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Bank işi üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacib olan bu qanunvericilik aktları Milli Bank hüququnun təməlini qoymuş və bank fəaliyyətinin yeni ictimai-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmasına şərait yaratmışdır. Sözügedən aktlarda Milli Bank tədavülə pul nişanları buraxılmasına müstəsna hüququ olan və ehtiyat sistemi rolunu yerinə yetirən dövlətin mərkəzi bankı kimi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda Milli Banka bank sistemi üzərində tənzimləyici və nəzarətedici səlahiyyətlər verilmişdir.

1994-cü il yanvarın 1-dən manat ölkənin yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu. 1995-ci il 12 noyabr tarixdə keçirilən referendumda qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II bəndində isə pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququnun yalnız Milli Banka mənsub olması bir daha təsdiq

edilmişdir. Eyni zamanda həmin bənddə Milli Bankın dövlətin müstəsna mülkiyyətində olması da təsbit edilmişdir. Yeni Konstitusiyanın qəbulu Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi. Məhz buna görə də bütün sahələrdə olduğu kimi bank qanunvericiliyi sahəsində də yeniliklər zəruri idi.

Buna görə də 1996-cı il 10 iyun tarixdə “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında”, 14 iyun tarixdə isə “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Qanunlar yeni redaksiyada qəbul edildi. Yeni bank qanunları respublikanın bank sisteminin qabaqcıl dünya bank təcrübəsinə yaxınlaşmasına, kredit təşkilatlarının yaradılmasına imkan yaratdı.

Lakin bank sisteminin və onu tənzimləyən normativ bazanın inkişafı bir gün də olsa yerində qalmır. Sonuncu, yeniləşən elmi-nəzəri metodlara və dəyişkən şəraitə uyğunlaşmaq məqsədilə daim təkmilləşdirilməlidir. Eyni zamanda, çoxsaylı dəyişikliklərin yekunu kimi dövrü olaraq keçmiş təcrübə və bilikləri ümumiləşdirilən qanunverçilik səviyyəsində tənzimləmənin yeniləşdirilməsi tələb olunur.

Məhz bunları rəhbər tutaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli Fərmanı ilə verilən tapşırıq əsasında 2002-2004-cü illər ərzində hazırlanan “**Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında**” və “**Banklar haqqında**” Azərbaycan Respublikasının Qanunları 2004-cü ildə qəbul edilib

qüvvəyə minmişdir. Yeni qanunların hazırlanması prosesində keçmiş nəsil qanunların üstün cəhətlərinin saxlanılması ilə yanaşı, həm də müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmışdır.

“**Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında**” Qanun 10 dekabr 2004-cü ildə qəbul edilmiş və 22 dekabr 2004-cü ildə qüvvəyə minmişdir. 12 fəsil, 66 maddədən ibarət olan yeni qanun Milli Bankın hüquqi vəziyyətini, onun məqsəd və funksiyalarını, dövlət qurumları arasında yerini və rolunu daha dəqiq müəyyən etmiş, Milli Bankın məsuliyyətinin və fəaliyyətinin şəffaflığının artırılması üçün müvafiq mexanizmlər nəzərdə tutmuşdur.

Yeni qanun Milli Bankın bütün funksional sahələri üzrə fəaliyyətinin daha səmərəli və effektiv həyata keçirilməsi üçün imkan yaratmışdır. Pul və valyuta siyasətinin müəyyənəşdirilməsi və həyata keçirilməsi, ölkənin ödəniş sisteminin tənzimlənməsi və inkişafı, bank nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlətin beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi – bunlar Milli Bankın mühüm funksiyalarından yalnız bir hissəsidir.

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” 18 mart 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktının qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq “Azərbaycan Respublikası Milli Bankı” “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” adlandırılmışdır.

Bununla əlaqədar olaraq “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanuna və digər qanunvericilik aktlarına müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Həmçinin, 16 yanvar 2004-cü ildə qəbul edilmiş **“Banklar haqqında”** Azərbaycan Respublikası Qanunu da 30 mart 2004-cü ildə qüvvəyə minmişdir. **“Banklar haqqında”** yeni Qanun beynəlxalq standartlara, o cümlədən bank nəzarəti üzrə Bazel prinsiplərinə tam uyğun olmaqla ölkənin bank sisteminin etibarlılığının artırılması istiqamətində əsaslı islahatların aparılmasına təkan vermiş, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının daha səmərəli qorunmasına zəmin yaratmışdır. Bank qanunvericiliyi tarixində ilk dəfə olaraq inzibatçıların mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlı tələblər önə çəkilmişdir. Bu da inzibatçıların “məqbul və lazımi keyfiyyətlərə malik şəxs” və “vətəndaş qüsursuzluğu” göstəricilərinə malik olmasını və bank sistemi üçün daha layiqli namizədlərin seçilməsini şərtləndirir.

Bank rəqabətinin güclənməsi, bank xidmətlərinin çeşidinin artırılması, investisiyaların genişlənməsi və bank xidmətləri bazarında bu kimi digər meyillərin artması bankları müxtəlif mənbələrdən vəsait cəlb etməkdə maraqlı edir. Belə bir şəraitdə əmanətçilərdən cəlb edilmiş vəsaitlərinin etibarlı qorunması xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu məqsədlə əmanətlərin sığortalanması mexanizmlərinin yaradılması üçün görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq 29 dekabr 2006-cı ildə

“Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi.

Adı çəkilən Qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya mexanizmlərini müəyyən edir. Qanunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. 2007-ci ilin avqust ayının 12-dən Əmanətlərin Sığortalanması Fondu artıq fəaliyyətə başlamışdır.

Qanunun tələblərindən irəli gələrək Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 23 fevral tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında «Maliyyə Monitorinqi Xidməti» yaradılmışdır.

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması sahəsində Mərkəzi Bank beynəlxalq əməkdaşlığa da xüsusi önəm verir. Bu istiqamətdə xüsusilə Azərbaycanın 2002-ci ildən üzvü olduğu Avropa Şurasının Pulların yuyulmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı Komitə (MONEYVAL) ilə əlaqələr inkişaf etdirilir.

Bank qanunvericiliyi sahəsində bu günə qədər Mərkəzi Bank tərəfindən görülmüş işlər nə qədər geniş

olsa da, hələ bundan sonra yeni-yeni layihələr üzərində işlər plandadır, bəzi yeni layihələr isə artıq tamamlanma üzrədir. Məqsəd, bütövlükdə Azərbaycanda maliyyə-bank industriyasının inkişafı üçün qanunvericilik mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğun müasir və rəqabətə dözümlü maliyyə-bank xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi üçün münbit hüquqi bazanın yaradılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin hüquqi əsasları

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Mərkəzi Bank dövlət bankıdır və onun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, bu Qanun və bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında kredit təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bu Qanun, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" və "Kredit İttifaqları haqqında"

Azərbaycan Respublikası qanunları, Milli Bankın bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Cari bank fəaliyyəti ilə bağlı qərarları qəbul edərkən kredit təşkilatları dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarından asılı deyildir və onlar kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə qarışa bilməz. Kredit təşkilatları qanunla onların fəaliyyət növlərinə aid edilməyən fəaliyyəti həyata keçirməyə məcbur edilə bilməz. Kredit təşkilatlarının və dövlətin müvafiq öhdəlik götürdüyü hallardan başqa bütün digər hallarda kredit təşkilatları dövlətin, dövlət isə kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar və bank olmayan kredit təşkilatları bank fəaliyyətini Milli Bankın verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirə bilər və depozit əməliyyatları yalnız banklar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bankın onun nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş firma adında mütləq qaydada "bank" sözü olmalıdır. Heç bir bank istənilən sənəddə, elanlarda və ya reklamda özünün nizamnaməsində göstərilən addan fərqli adla adlandırıla bilməz. "Bank" sözünün işlədildiyi mətndən bu sözün bank fəaliyyətinə aid edilmədiyini tam aydın olduğu hallardan başqa bank fəaliyyəti ilə məşğul olmayan hüquqi şəxsin adında "bank" sözünün ("bank" sözü olan söz birləşməsinin) istifadəsi qadağandır.

Bankın törəmə banklarının adında əsas bankın adı göstərilməlidir. Bankların filiallarının, söbələrinin və ya nümayəndəliklərinin adında bank sözü hüquqi bağlılıq və mənsubiyyət mənasında göstərilməlidir.

Bank lisenziyası ləğv olunmuş bankların adına "ləğv prosesində olan" sözləri əlavə edilir. Bankın adında "Azərbaycan Respublikası", "dövlət", "milli" sözlərindən istifadə edilməsinə yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda yol verilir və banklar eyni addan istifadə edə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının bank sistemində xarici bank kapitalının iştirak limiti Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir. Xarici bank və ya xarici bank holding şirkəti istisna olmaqla, əcnəbilərin və xarici hüquqi şəxslərin yerli banklarda iştirakına Mərkəzi Bank tərəfindən limit müəyyən edilir.

Mərkəzi Bank xarici bankların və xarici bank holding şirkətlərinin yerli törəmə banklarının, filiallarının və nümayəndəliklərinin, habelə yerli bankların xarici filiallarının və nümayəndəliklərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsini və onlara nəzarəti həyata keçirdikdə müvafiq xarici bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanları ilə qarşılıqlılıq əsasında və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayaraq (o cümlədən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq) öz nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan məlumatı ala bilər. Mərkəzi Bank xarici bank tənzimlənməsi və nəzarəti orqanları ilə məlumat mübadiləsini bu mə-

lumatın məxfiliyini təmin etməklə həyata keçirə bilər. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank xarici bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanları ilə əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlaya bilər.

Xarici banklar və xarici bank holding şirkətləri də daxil olmaqla, siyahısı Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilən offşor zonalarda qeydə alınmış əcnəbilər və xarici hüquqi şəxslər yerli bankların təsisçiləri və ya səhmdarları ola bilməz, habelə yerli törəmə banklar təsis edə bilməz, yerli filiallar və ya nümayəndəliklər açma bilməzlər.

"Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında" qanunu (10 dekabr 2004-cü il cü il) Mərkəzi Bankın hüquqi statusunu, onun məqsəd, funksiya və səlahiyyətlərini, habelə idarəetmə və təşkilati strukturunu müəyyən edir, dövlətin Mərkəzi Bankı kimi dövlət hakimiyyəti orqanları ilə və digər şəxslərlə münasibətlərini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (Maddə 1) Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bank dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir. Mərkəzi Bankın məqsədi, funksiya və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə və bu Qanunla müəyyənləşdirilir. Mərkəzi Bank öz fəaliyyətində həmçinin Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarını və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur. Milli Bank dövlət orqanıdır, onun Azərbaycan

Respublikasının Dövlət gerbi təsvir edilmiş və adı yazılmış möhürü vardır. Milli Bank müstəqil balansla, nizamnamə kapitalına və digər əmlaka malikdir. Mərkəzi Bank balansında olan əmlaka qanunvericiliyə uyğun olaraq sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Mərkəzi Bankın razılığı olmadan kapitalının və digər əmlakının özgəninkiləşdirilməsinə yol verilmir.

“Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (4 mart 2005-ci il tarixli əlavə ilə) Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunun artırılması, bank əmanətçilərinin və kreditorlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi və bütövlükdə bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bankların təşkili, daxili idarəedilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsiplərini, qaydalarını və normalarını müəyyən edir.

Banklarda risk növləri

Bankçılıqda risk qavramı, bankların investisiya prosesində ortaya çıxacaq zərərləri ifadə edir. Banklar mənfəəti və likvidlik ilə əlaqədar qərarlar alarkən, mövcud qeyri-müəyyənliyi ortadan qaldırmaq üzrə çeşidli təxmini versiyalar hazırlayırlar. Ancaq, təxminliklə gerçəkləşmənin eyni ölçülərdə olmaması risk amilini ortaya çıxarır.

Banklar, bir tərəfdən likvidliyi təmin edərkən, digər tərəfdən isə bankın gəlirliyini zəmanət etməli, qərarların meydana çıxmasına qarşı müvafiq tədbirlər hazırlamalı və dəyişən şərtlər çərçivəsində operativ bir qərar ala bilməlidir. Bütün mənfəət məqsədli şirkətlər kimi banklar da makro və mikro iqtisadi, risklərlə qarşı-qarşıyadır. Ancaq bankların iqtisadiyyata təsiri qeyri-maliyyə qurumlarından daha güclüdür.

Bankların fəaliyyətindəki əksikliklər əmanətçilərlə bərabər bütün bank sektorunu və banklarla maliyyə münasibəti olan şirkətləri, əmanət sığorta fondu, dövlət büdcəsinin göstəricilərindən dəyişikliyə və bütün bunlar isə öz növbəsində pul təklifinə təsir edir. Bu səbəblər, bankçılıq sektorundakı böhranları açıqlarkən ilk növbədə bankların qarşı-qarşıya üzləşdikləri risklərin növlərini açıqlayaq.

Bankların mənfəətli sabit bir formada fəaliyyət göstərə bilmələri üçün gəlir yaradılmasına və məsrəflərinə nəzarət etməklə yanaşı istənilən riskə hazır olması çox mühüm məsələdir. Risk bankçılıqda qarşısı alınmayan ən problemli amildir. Riski uğurla yalnız bir formada idarə etmək mümkündür. Bank sektorunda əsas risk növləri aşağıdakılardır:

- balans riski;
- gəlirlilik riski;
- sərmayə riski;
- kredit riski;
- valyuta riski;
- likvid riski;

- faiz nisbəti riski.

Balansın strukturundan qaynaqlanan risklər əsas etibarlı ilə aktiv və passivin tarazlığının pozulmasından ortaya çıxan risklərdir. Balans riski, adətən, məsrəfli passivlərlə gəlirli aktivlərin faiz dərəcələrində və ya valyuta məzənnələrində dəyişiklik ola biləcəyini, müddət strukturunun bölgüsünü nəzərə almadan, açıq, qapalı mövqeləri yaradıb əməliyyatlar apararaq, qiymətli kağızlar və risklərin fərqləndirilməsinə önəm verilmədiyindən, yetərli kapital olmadan riskli investisiyalar qoyuluşu və öz qaynaq yetərliyinə diqqət etməlidir.

Müddət formasıyasının pozulması səbəbi ilə balans strukturundakı pozulma nəticəsində ortaya çıxan problemlər bankçılıq böhranlarına yol açır. Banklar, balans strukturundan qaynaqlanan risklər və valyuta risklərinə qarşı valyuta mövqeləri tutaraq özlərini riskdən qorumağa çalışırlar.

Gəlirlilik riski. Bütün kommersiya şirkətlərində olduğu bankların məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Banklar vermiş olduqları kreditlərdən alınan faizlərdən əldə etdikləri faiz gəlirlərindən başqa, vasitəçilik etdikləri çeşidli əməliyyatlardan alınan komissiyonlardan bu qeyri-faiz gəlirləri əldə etməyə çalışırlar.

Sərmayə yetərliyi riski. Banklar sərmayələrini qanunların təsbit etdiyi həcmdə tutmaq məcburiyyətində olurlar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1 iyul 2007-ci il tarixindən etibarən banklar üçün minimum nizamnamə kapitalı 10.000.000 manat olaraq müəyyən edilmişdir. Bir

tərəfdən də sərmayə yetərliyin nisbətinin minimum 8% olması tövsiyə edilir.

Kapital çatışmazlığı durumunda sərmayə artımı etmək və ya başqa bir güclü bankla birləşmək, aktiv strukturunda bəzi məhdudiyətlər qoymaq faiz xərclərini azaltmaqla sərmayə yetərsizlik problemini qismən həll etmək olar.

Kredit riski. Hər hansı bir kredit xətti açılarkən daim kredit müştərisinin zamanında və istənilən miqdarda aldığı krediti geri ödəməmə riski vardır. Kredit riskinə qarşı qorunmanın ən yaxşı yolu kredit portfelinin şaxələndirilməsidir. Hər hansı bir bankın kredit risk səviyyəsi həmin bankın sahib olduğu kreditlərin keyfiyyəti ilə doğrudan da sıx bağlıdır. Kredit riskli bankların qarşılaşdıqları ən əsas risk növüdür. Bazel bankinq nəzarət və nizamlaşdırma komitəsi tərəfindən kredit riski, müştərinin bağladığı müqavilə şərtlərinə uyğun formada öhdəlikləri yerinə yetirməsidir.

Kredit riski mövcud və potensial borcalanların borc vəsaitləri üzrə faiz ödənişlərini və əsas məbləği geri qaytarmaq qabiliyyətini müntəzəm şəkildə təhlil etməklə, həmçinin lazım olduqda kredit limitlərini dəyişdirməklə idarə olunur. Kredit riski həmçinin hüquqi və fiziki şəxslərin təminat və zəmanətlərini almaqla idarə olunur.

Banklar gün getdikcə kreditlər xaricində də dəyişik maliyyə alətlərinə uyğun kredit riski ilə qarşı qarşıya qalmaqdadır: məsələn, interbank əməliyyatları, valyuta əməliyyatları, swop əməliyyatları, bonuslar, opsiyonlar. Müddətli əməliyyatlar, qarantı və kəfəllər kimi verilən kreditlərin az sayıda şirkətin iriləşməsi və ya tək bir şəxsə

və ya sənaye sektoruna böyük miqdarda kredit açılması kredit riskini artırır. İş həyatındakı dalğalanmalar kredit portfelinə üç sahədə təsir edir:

Valyuta riski - valyuta bazarlarında valyuta kurslarındakı dəyişikliklər doğru ehtimal edilərək maliyyə bazarlarında mənfəət əldə edilə bilər. Ancaq valyutalardakı gözlənilməyən dalğalanmalar səbəbilə bank axın mövqelərində uyğunsuzluq ilə rəstlaşa bilər və zərərə düşər.

Açıq valyuta mövqeyi limiti. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Açıq Valyuta Mövqeyi Limitlərinin Müəyyən Edilməsi və Tənzimlənməsi haqqında Qaydalarına uyğun olaraq, Bankın hər-hansı bir valyuta üzrə açıq valyuta mövqeyi bankın ümumi kapitalının 10%-dən, bütün xarici valyutalar üzrə isə 20%-dən artıq olmamalıdır.

Bazar riski. Bazar riski, sabit gəliri borclanma alətlərində, valyuta kurslarında, mal və əksiya qiymətlərində alınan mövqələr yaşanan dalğalanmalardan qaynaqlanır. Bunlarda meydana gələcək dəyişikliklər bank məhsullarının qiymətlərinə təsir edir. Dalğalı bir bazar strukturu içərisində fəaliyyət göstərən banklar içərisində bazar riskinin ən önəmli göstəricilərindən bir likvidlik, digəri isə açıq mövqedir.

Likvidlik riski - banklar istər kredit fəaliyyətlərini və investisiya qoyuluşlarını aparmaq, istərsə də əmanət sahiblərinin tələblərini ödəyə bilmək üçün yetərli miqdarda istifadə edilə bilən, fonda sahib olmaq məcburiyyətindədirlər. Fondların yetərsiz olması halında risk daha da yüksəlir. Bu riskə nümunə kimi bütün əmanət sahiblərinin

pullarını bir anda bankdan götürməsi ilə bankın tam iflasa uğraması göstərilə bilər.

Likvidlik riski aktivlər üzrə əməliyyatların yerinə yetirilmə müddətinin passivlər üzrə əməliyyatların ödəmə müddətləri ilə uzlaşmadığı hallarda ortaya çıxır.

Faiz riski - faiz nisbətlərində meydana gələn dəyişikliklərin bankın gəlir və xərclərinə təsir etməsindən ortaya çıxan bir riskdir.

Faiz başqa sözlə, bankların aktivlərində və passivlərində olan faizlə alətlərin yenilənmə sırasında qiymətlərin qeyri-müəyyənlik səbəbilə daşdığı risklərdir. Faiz riskli aktiv və passivlərdən hər hansı birisinin müddətinin digərindən qısa və ya uzun olması vəziyyətində ortaya çıxmaqdadır ki, buna likvidlik riski də deyilir.

Bu səbəblə faiz riski ilə likvidlik riskinə birlikdə düşünüb faiz riskini nəzarət etmək üçün müddət riskini də nəzarət etmək lazımdır.

Bankların iqtisadi maraqları likvidlik və etibarlığa riayət edilməklə bank əməliyyatlarının gəlirliyinin təmin olunmasından ibarət olur. Banklar əsasən öz puluna deyil cəlb olunan və borc vəsait hesabına fəaliyyət göstərirlər. Buna görə də onlar münasib zəmanət təmin olunmadıqda öz müştərilərinin vəsaitlərini iri investisiya layihələrinə yatıra bilməzlər. Bununla bağlı olaraq kommərsiya bankları öz investisiya layihələrini hazırladıqda riskin real qiymətləndirilməsi, iqtisadi effektivlik, investisiya layihələrinin maliyyə cazibədarlığı, uzun, qısa və orta müddətli investisiyaların optimal şəkildə əlaqələndirilməsinə əsaslanır. Buna görə də kommərsiya bankları investisiya fəa-

liyyətinin təşkili və idarə olunması ilə bağlı olan vacib tədbirləri dəqiq işləyib hazırlamalı və formal olaraq təsbit etməlidir. Burada əsaslı investisiya layihəsinin işlənilib hazırlanması və realizasiyasından söhbət gedir.

Banklar hər zaman əmanətə ödədikləri faizdən daha fərqli gəlirlilik saxlayan aktivlərə (kreditlər və ya qiymətli kağızlara qoyulan investisiya kimi) sahibolma problemi ilə qarşılaşa bilirlər.

Banklar faiz riskini azaltmaq məqsədilə dəyişkən faizli kredit verməyə üstünlük verirlər. Belə vəziyyətdə əmanət faizindəki dəyişmələri kredit faizlərinə yönəltmək mümkün olur.

Nağdsız hesablaşmalar həyata keçirilərkən istifadə edilən ödəniş sənədləri

Nağdsız hesablaşmalar həyata keçirilərkən aşağıdakı ödəniş sənədlərindən istifadə edilir:

- ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
- inkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar;
- inkasso üzrə hesablaşmalar;
- akkreditiv üzrə hesablaşmalar.

Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı bank (emitent bank) ödəyicinin tapşırığı ilə onun hesabında olan vəsait hesabına müəyyən pul vəsaitini bu və ya başqa bankda (benefisiar bankda) ödəyicinin göstərdiyi şəxsin (vəsait alanın) hesabına ödəniş tapşırığının banka daxil

olduğu günün ertəsi günündən gec olmayaraq köçürməyi öhdəsinə götürür, bu şərtlə ki, bank hesabı müqaviləsində ayrı müddət nəzərdə tutulmasın. Bank hesabı müqaviləsində ödəniş tapşırığının müvafiq sahəsində köçürmənin konkret tarixinin göstərilməsi nəzərdə tutula bilər.

Bank hesabı açılmadan həyata keçirilən pul köçürmələri kassa sənədləri əsasında aparılır. Ödənişi həyata keçirən bank müştərinin kassa sənədləri əsasında elektron ödəniş tapşırığını tərtib edir.

İnkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar zamanı ödəyicinin (borclunun) hesabına xidmət göstərən bank (icraçı bank) məcburi icra orqanlarının göstərişi ilə və əlavə edilən icra sənədinə əsasən ödənişi ödəyicinin hesabından mübahisəsiz qaydada (ödəyicinin sərəncamı olmadan) həyata keçirir.

Məhkəmə və digər dövlət orqanlarının qərarlarının məcburi icrası məhkəmə icraçıları tərəfindən həyata keçirilir.

Vergi orqanlarının sərəncamları ilə hesablaşmalar zamanı ödəyicinin (borclunun) hesabına xidmət göstərən bank (icraçı bank) vergilər üzrə borcların, faizlərin və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının dövlət büdcəsinə alınması haqda vergi orqanının sərəncamına (bundan sonra “sərəncam”) əsasən ödənişi ödəyicinin hesabından mübahisəsiz qaydada (ödəyicinin sərəncamı olmadan) həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin təsdiq etdiyi formaya uyğun olaraq vergi orqanının təqdim

etdiyi sərəncam bank tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul olunur və icra edilir.

İnkasso üzrə hesablaşmalar zamanı emitent bank (vəsait alan bank) müştərinin (vəsait alanın) tapşırığı ilə ödəyicidən ödənişin və (və ya) ödəniş akseptinin alınması əməliyyatlarını vəsait alanın hesabına həyata keçirməyi öhdəsinə götürür. Vəsait alanın tapşırığını almış emitent bank tapşırığın icrası üçün ödəyicinin müştərisi olduğu icraçı bankı (ödəyici bankı) cəlb edə bilər.

İnkasso tapşırıqlarından malların alınması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı ödənişlərin alınması üçün, habelə müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda istifadə edilir.

Akkreditiv üzrə hesablaşmalar zamanı ödəyicinin akkreditiv açılması haqqında tapşırığı və göstərişi ilə hərəkət edən bank (emitent bank) vəsait alana akkreditivin tələblərinə cavab verən müvafiq sənədlərin təqdim edilməsi şərti ilə vəsait ödəməyi və ya köçürmə vekselinə ödəməyi, aksept etməyi və ya uçota almağı və ya bu səlahiyyətləri başqa banka (icraçı banka) verməyi öhdəsinə götürür. Vəsait alana vəsaiti ödəyən və ya köçürmə vekselinə ödəyən, aksept edən və ya uçota alan emitent banka icraçı bank haqqında qaydalar tətbiq olunur.

Ödənilmiş akkreditiv açıldıqda emitent bank onun məbləğini ödəyicinin və ya ona verilmiş kreditin hesabına öz öhdəliyinin bütün müddəti ərzində icraçı bankın sərəncamına köçürür. Ödənilməmiş akkreditiv açıldıqda emitent bank onun məbləğini icraçı banka akkreditiv icra olunduqdan sonra ödəyir.

Mərkəzi Bankın məqsəd və funksiyalarını açıqlayın ?

Mərkəzi Bankın məqsədləri aşağıdakılardır:

- Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir.

- Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi, həmçinin bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

- Mənfəət götürmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyildir.

Mərkəzi Bank öz məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;

- nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və bu Qanuna müvafiq olaraq, pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir;

- manatın xarici valyutalara nisbətə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq valyuta tənzipini və nəzarətini həyata keçirir;

- sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat-tədiyyə balansını tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyyə balansının hazırlanmasında iştirak edir;

- «Banklar haqqında» və «Poçt haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarına, bu Qanuna və onlara müvafiq qəbul etdiyi normativ xarakterli aktlara uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir.

- ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanunauyğun olaraq həyata keçirir və s.;

Mərkəzi Bank pul siyasətini hansı alətlər vasitəsilə həyata keçirir?

Mərkəzi Bank pul siyasətini aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirir:

- açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
- faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
- kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
- depozit əməliyyatlarının aparılması;
- bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
- beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş pul siyasətinin digər alətləri.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar hansı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər?

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

- tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;

- kreditlərin (təminatlı və ya təminatlı) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeiting, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri;

- fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;

- klirinq, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;

- ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması;

- öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və daş-qaşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;

- qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;

- öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması;

- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət;

- maliyyə müşaviri, maliyyə agenti və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;

- kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;

- sənədləri və qiymətliyə, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);

- qiymətliyələrin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkassasiya edilməsi və göndərilməsi.

Bank icazə verilmiş fəaliyyət növləri istisna olmaqla, heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

Bank məcmu kapitalı nədir və hansı komponentlərdən ibarətdir?

Bank məcmu kapitalını, xarici bankın yerli filialı isə məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitini daimi olaraq Mərkəzi Bankın banklar üçün müəyyən etdiyi məcmu kapitalın minimum miqdarından aşağı olmayan səviyyədə saxlamalıdır. Bankın məcmu kapitalının, xarici bankın yerli filialı üçün isə məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin strukturu, komponentləri və hesablanması qaydası Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir.

Bankın və ya xarici bankın yerli filialının inzibatçıları məcmu kapitalın və ya məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin miqdarının Mərkəzi Bankın banklar üçün müəyyən etdiyi məcmu kapitalın (məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin) minimum miqdarının 25 faizinə və ya onun adekvatlıq əmsalının 3 faizə çatdığını müəyyən etdikləri bütün hallarda dərhal bu barədə Mərkəzi Banka bildiriş göndərməlidirlər.

Azərbaycan banklarında birinci dərəcəli kapitalın tərkibinə daxildir: 1) nizamnamə kapitalı (fond); 2) səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait; 3) bölüşdürülməmiş xalis mənfəət.

Nizamnamə kapitalı kommersiya bankının fəaliyyətinin iqtisadi əsasıdır.

Azərbaycan banklarında ikinci dərəcəli kapitalın tərkibinə aşağıdakılar daxildir: 1) cari ilin mənfəəti; 2) ümumi ehtiyatlar; 3) kapitalin digər vəsaitləri; 4) məcmu kapitaldan tutulmalar; 5) tutulmalardan sonra məcmu kapital.

Cədvəl 1
Azərbaycan banklarında məcmu kapitalın səviyyəsi

	01.01.2008		01.01.2009	
	mln. manat	xüsusi çəkisi, %-lə	mln. manat	xüsusi çəkisi, %-lə
I dərəcəli kapital	755,3	74,8	1091,8	73,2
Nizamnamə kapitalı	689,5	68,3	949,7	63,7

Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait	20,3	2,0	32,3	2,2
Bövlüsdürülməmiş xalis mənfəət	59,6	5,9	125,2	8,4
II dərəcəli kapital	305,4	30,1	449,0	30,1
Cari ilin mənfəəti	132,8	13,1	192,1	12,9
Ümumi ehtiyatlar	63	6,2	93,9	6,3
Kapitalın digər vəsaitləri	159,3	15,8	169,7	11,4
Məcmu kapitaldan tutulmalar	49,4	4,9	48,7	3,3
Tutulmalardan sonra məcmu kapital	1009,1	100,0	1491,7	100,0

Mənbə: Mərkəzi Bankın illik hesabatları

Bankların kapitallaşması prosesini daha da sürətləndirmək məqsədi ilə 2009-cu ildən başlayaraq qanunvericiliyə bankların kapitallaşmaya istiqamətlənmiş mənfəətin vergitutmadan azad olunmasına dair müvafiq dəyişiklik edilmişdir.

“Bankın likvidliyi” və ya “bankın ödəmə qabiliyyəti” anlayışları arasındakı fərq nədən ibarətdir?

Bankın likvidliyi - bankın ona təqdim oluna bilən maliyyə tələbləri üzrə öz aktivlərinin pul vəsaitlərinə çevrilməsi hesabına hesablaşma aparmaq qabiliyyətidir. Bankın likvidliyi onun bank öhdəliklərinin ödənişi üçün onda nəzəri cəhətdən kifayət qədər məbləğdə olan likvid aktivlərin olmasını nəzərdə tutur.

Bankın likvidliyi kredit resurslarının cəlb olunması və yerləşdirilməsi miqdarına və müddətinə uyğun olaraq müəyyən olunur. Belə ki, bank tərəfindən aktiv əməliyyatların aparılması nəticəsində nağd pulun daxil olması

bankın borcunun ödənilməsi üçün vacib olan nağd pulun miqdarı və müddəti ilə nadir hallarda üst-üstə düşür.

Bankın ödəmə qabiliyyəti - bankın lazımı müddətdə tamamilə öz borc öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Ödəmə qabiliyyəti bankda onun borclarının tez bir zamanda ödənilməsi üçün kifayət qədər olan faktiki pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin olmasını nəzərdə tutur.

Bankın kredit siyasəti - bankın kredit siyasəti, bankın korporativ prinsiplərinə və davranış qaydalarına uyğun aydın müəyyən edilmiş, hərtərəfli düşünülmüş əməliyyat anlayışlarından, qaydalarından və kredit əməliyyatları üzrə standartlardan ibarət olmalıdır. Kredit riskinin idarə edilməsi qaydaları başa düşülən formada aşağıdakılara aydınlıq gətirməlidir:

- kredit ərizələrinin qiymətləndirilməsi qaydalarına;
- bank tərəfindən ayrı-ayrı kreditlərinin müntəzəm olaraq təhlili, aktivlərin təsnifləşdirilməsi və ehtiyatların yaradılması üzrə qaydalara;
- problemlı kreditləri müzakirə etmək üçün ümumi struktur və spesifik qaydalara;
- balansdankənar risk təhlükəsinə baxılmasına;
- kredit zərəri üzrə ehtiyatların yaradılmasının, kreditlərin balansdan silinmələrinin və gözlənilən həqiqi ödəmə məbləğlərinin əks etdirməsini təmin edən prosedurlara;
- problemlı kreditlərə gündəlik nəzarət və vaxtı ötmüş kreditlərin yığılması üçün prosedurlara və təşkilati resurslara;

- kreditlərin, aktivlərin təsnifləşdirilməsi və ehtiyatların yaradılması ilə əlaqədar Müşahidə Şurasına təqdim olunan müntəzəm hesabatların strukturuna;
- zamanətlərin davamlılığının ardıcıl surətdə qiymətləndirilməsi və girovun dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün mexanizmlərə;
- borc məbləğlərinin bir hissəsinin və ya hamısının (əsas və faiz məbləği) kredit müqaviləsinin şərtlərinə əsasən yığılmaması zamanı, borcun qiymətdən düşmüş kimi müəyyən edilməsi prosedurlarına;
- xalis satış dəyərini əks etdirmək üçün girovun qiymətləndirilməsi prosedurlarına.

Kommersiya banklarının investisiya siyasətinə təsir edən makroiqtisadi faktorları açıqlayın

Kommersiya banklarının investisiya siyasətinə təsir edən makroiqtisadi faktorlarla aşağıdakılar aid edilir:

- ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyət;
- investisiya və maliyyə bazarının vəziyyəti;
- bank fəaliyyətinin qanunverici və normativ əsaslar kompleksi;
- vergi siyasəti;
- bank sisteminin strukturu və stabilliyi.

İnvestisiya siyasətinin formalaşma prosesinin analiz və hesabat məlumatları, ilkin informasiyaların yığılması və

işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur. İnvestisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün analitik informasiya aşağıdakı bloklar şəklində olur:

- makroiqtisadi vəziyyət və investisiya ab-havası;
 - ümumilikdə investisiya bazarının makroiqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilər;
 - investisiya bazarının ayrı-ayrı segmentlərinin inkişafının əsas göstəriciləri;
 - iqtisadi sahələrin investisiya cazibədarlığının göstəriciləri;
 - ayrı-ayrı investisiya alətlərinin dinamik məlumatı;
 - ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti haqqında məlumatlar;
 - bankların investisiya fəaliyyətinin rejimini müəyyən edən qanunverici və normativ aktlar;
 - müxtəlif bank fəaliyyətinin vergi vəziyyəti.
- Yuxarıda göstərilən göstəricilər investisiya qərarlarının qəbul edilməsində mühüm istiqamət kimi götürülür. İnvestisiya siyasətinin formalaşdırılmasına təsir edən əsas mikroiqtisadi faktorlar aşağıdakılardır:
- investisiya fəaliyyətinin miqyasını və növünü müəyyən edən vəsait bazasının həcmi və strukturu;
 - bank fəaliyyətinin ümumi əsasları, strateji məqsədlərin xarakteri və əhəmiyyəti, investisiya siyasətinin şərtləşdirici seçimi;
 - bankın həyat silsiləsinin mərhələsi;

- gəlirlilik, likvidlik və risk alternativini ilə müəyyən edilən investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi;
- müqayisə edilə bilən aktivlərin gəlirliliyi;
- investisiya portfelinin təşkili və idarə olunma xərclərinin miqyası.

İnvestisiya aktivlərinin investisiyasının əsas məbləğinin qorunub saxlanılmasından başqa, cari pul ödəmələri şəklində stabil gəlir və yaxud aktivlərin bazar qiymətinin artırılmasını da təmin etmək lazımdır. Buna görə də kapitalı itirmənin risk dərəcəsinin meydana çıxması ilə yanaşı investisiya qoyuluşundan əldə edilən münasib gəlirlilik riskini sərhədlərdə müəyyən etmək lazımdır. Bu zaman da mümkün olan risk sərhədlərində investisiya vasitələrinin cəlb olunmasının orta qiyməti çıxış edir.

İnvestisiya aktivlərinin likvidliyi isə onların maliyyələşdirilməsinin mənbəyi olan passivlərin xarakterliyi ilə birləşdirilmişdir. Likvidlik dərəcələrinə görə investisiya qoyuluşlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Çox likvidli aktivlər, likvidli aktivlər və az likvidli aktivlər.

Ən iri Azərbaycan banklarının fəaliyyəti

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (ABB) 2010-cu il Bankın yaradılmasının və fəaliyyətə başlamasının 18 ili

tamam olmuşdur. Bank, ölkənin müstəqillik əldə etməsi ilə, demək olar ki, eyni zamanda yaranmışdır. Yaranmasının ilk illəri 90-cı illərinin əvvəllərində mürəkkəb şəraitdə, 90-cı illərin ikinci yarısında iqtisadi islahatların çətin vaxtlarında keçmiş, sonradan universal bankın inkişaf strategiyasının qəbulu, Bankın təşəkkülü üçün ciddi impuls olmuşdur. 2000-ci illərin I yarısında əsaslı islahatlar aparılmış və Azərbaycan Beynəlxalq Bankı regionun ən iri bankına və böyük bir maliyyə şirkətləri qrupunun əsas aparıcı həlqəsinə çevrilmişdir.

2010-cu ildə Bankın mövqeləri beynəlxalq arenada xeyli möhkəmlənmiş, infrastruktur inkişaf etmiş və innovativ xidmətlər işlənib hazırlanmış, Azərbaycan Beynəlxalq Bankının kapitallaşma səviyyəsi yüksəldilmiş və fəaliyyətində diqqətəlayiq nəticələr əldə edilmişdir.

Bankın ölkə bazarında payı 2010-cu ildə ölkə banklarının məcmu aktivlərinin 38,7%, bütün bankların məcmu kredit portfelinin 40,4%, məcmu səhmdar kapitalının 25,8%, depozit bazasının (hüquqi və fiziki şəxslər də daxil olmaqla) 50,3% və xalis mənfəətin (vergilər çıxıldıqdan sonra) 38,8%-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının ən yeni bank texnologiyalarının tətbiqinə və müştərilərə ən müasir maliyyə xidmətlərinin təqdim edilməsinə daim diqqət göstərir. Belə ki, hesabat ilində, ölkənin bank bazarında ilk dəfə olaraq, bir bank kartından digərinə pul köçürmələri - "Card Transfer", bank kartı vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında sms-bildiriş və həmçinin, mobil telefon vasitəsilə bəzi ödənişlərin həyata keçirilməsi imkanı - "Mobile Banking", yeniləndirilmiş çoxfunksional "İnternet Banking" xidməti və

s. kimi xidmətlər tətbiq edilmiş və geniş populyarlıq qazanmışdır.

Bankın yeni texnologiyaları geniş tətbiq etmək siyasətinə müvafiq olaraq, müştəriyə, onun yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, sutkada 24 saat bank xidmətlərindən istifadə etmək imkanı verən xidmət şəbəkəsi - bugünkü günə 37 filialdan (ölkədə ikinci göstərici), 100-dən artıq şöbə və xidmət bölmələrindən və həmçinin, texnoloji cəhətdən mükəmməl və xidmətlərlə maksimal effektiv təchiz olunmuş ən geniş 610 bankomat və məlumat köşkləri, həmçinin, 3,266 POS-terminal şəbəkəsindən ibarətdir.

“Kapital Bank” ASC. Respublika iqtisadiyyatının davamlı inkişafı «Kapital Bank» ASC-nin də fəaliyyətinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. 2010-cu il bankın keyfiyyətə inkişafı, maliyyə nəticələri, qabaqcıl texnologiyaların və risklərin idarə edilməsi standartlarının, korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiq edilməsi baxımından uğurlu il olmuşdur.

Kapitalın adekvatlıq əmsalı müəyyən olunmuş minimal 12%-ə qarşı 18,6%, likvidlik dərəcəsi 30%-ə qarşı 53,6% olmuşdur.

Respublika iqtisadiyyatının dinamik inkişaf tempi nəzərə alınmaqla bu sahələrə qoyulan investisiyalar Bankın müştərilərinə daha geniş çeşiddə xidmətlərin göstərilməsinə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında iştirakına, sahibkarların maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsinə və yüksək səviyyədə yeni bank məhsullarının təklif edilməsinə imkan yaradır. Ölkənin maliyyə-bank sektorunda müasir bazar münasibətlərinin daha da

dərinləşdirilməsi, milli bank sisteminin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə «Azərbaycan Respublikasında maliyyə-bank sistemində islahatların dərinləşdirilməsi ilə əlaqədar əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 mart 2005-ci il tarixli Fərmanının icrasından irəli gələn məsələlərin həllinin təmin olunması üçün «Kapital Bank» ASC-nin nizamnamə kapitalındakı dövlətə məxsus payın 50 faizədək azaldılması və dövlətə məxsus səhm zərfinin özəlləşdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlər çərçivəsində Bankın Səhmdarının növbədənənar ümumi yığıncağının 16 oktyabr 2006-cı il tarixli 2N-li protokolunun qərarı ilə Bankın nizamnamə kapitalı 12,0 mln. AZN artırılaraq 24,0 mln. AZN məbləğində elan olunmuş və faktiki yığılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Kapital Bank» Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin dövlətsizləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» 9 fevral 2007-ci il tarixli 1958 nömrəli Sərəncamına əsasən, «Kapital Bank» ASC-nin nizamnamə kapitalının əlavə səhm emissiyası hesabına 2 dəfə artırılması nəzərdə tutulmuş və səhmlərin (səhm zərfinin) hərrac vasitəsilə (müsabiqə formasında) satışının təşkili Dövlət Əmlakının İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırılmışdır. Yeni emissiya olunmuş 50 faizlik səhm zərfi 5 bərabər hissəyə (lota) bölünməklə hərrac vasitəsilə (müsabiqə formasında) satılmışdır. Hərracın nəticələrinə əsasən bankın səhmlərinin (səhm zərfinin) 20 faizlik hissəsini (2 lotunu) «AtaHoldinq»

Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, o biri 20 faizlik hissəsini (2 lotunu) «Xalq Bankı» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və qalan 10 faizlik hissəsini (1 lotunu) «Azərsun Holding» Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət əldə etmişdir.

Bankda korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiq edilməsi, əməliyyat, daxili nəzarət, banklararası köçürmələr sistemlərinin, yeni bank məhsulları satışının və xidmətlərin təşkilinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması məqsədilə 2010-cu il ərzində 17 daxili prosedur qaydalar hazırlanaraq təsdiq olunmuşdur.

Dünya maliyyə bazarlarından ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına yönəldiləcək nisbətən ucuz maliyyə resurslarının cəlb edilməsi işi, bununla bağlı bankın həm respublikadaxili, həm də beynəlxalq imicinin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından nüfuzlu beynəlxalq auditor və reyting şirkətləri ilə əməkdaşlıq işləri davam etdirilir.

Azərbaycanda bank sisteminin müasir vəziyyəti

Qlobal iqtisadi böhranın kəskinləşdiyi 2009-cu il Azərbaycan üçün iqtisadiyyatında makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması, iqtisadi artımın davam etməsi kimi səciyyəyəldir.

2008-ci il ilin oktyabr ayından etibarən isə Mərkəzi Bank özünün preventiv pul siyasəti və prudensial tədbirləri ilə qlobal böhranın bank sistemində təsirini minimuma endirməyə çalışmışdır. İnflyasiyanın stabilləşməsinə və xarici likvidlik mənbələrinin azalmasını nəzərə alaraq,

Mərkəzi Bank maliyyə sabitliyini qorumaq üçün pul siyasəti alətlərini yumşaltmışdır.

Uçot dərəcəsi və daxili öhdəliklər üzrə məcburi ehtiyat normaları aşağı salınmış, bankların xarici, həmçinin məcburi ehtiyat normalarının ortalama müddəti uzadılmışdır. Eyni zamanda bank sistemində maliyyə risklərini çevik idarə etmək üçün Mərkəzi Bank sektorun daha dayanıqlı və sabit mənbələr hesabına inkişafını təmin edən tədbirlər görmüşdür. Nəticədə, iri məbləğdə xarici öhdəliklərini icra etməsinə baxmayaraq, banklar kreditləşməni davam etdirmişdir.

Beləliklə, 2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatında yaşanan dərin maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzülə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhrana yüksək davamlılıq nümayiş etdirmiş, bank sistemində sabitlik və artım dinamikası qorunmuşdur.

Ümumilikdə, qlobal maliyyə böhranının təsiri Azərbaycan maliyyə sistemində daha çox psixoloji xarakterli olmuş və maliyyə institutlarını inkişaf strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Əlverişsiz xarici mühitə baxmayaraq Azərbaycan bank sistemi reallaşan risklərə davamlılıq nümayiş etmişdir.

Banklar qiymətli kağızlar bazarında hansı əməliyyatları həyata keçirə bilərlər

Banklar qiymətli kağızlar bazarında - qiymətli kağızı buraxmaq, almaq, satmaq, uçotunu aparmaq və saxlamaq; qiymətli kağızlara investisiya qoymaq; öz adından və

yaxud öz hesabına qiymətli kağızların alışı və satışını həyata keçirmək; müştərinin tapşırığına əsasən qiymətli kağızları idarə etmək (vəkalətnamə ilə idarə etmək) ; qiymətli kağızlarla həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı vasitəçi funksiyasını yerinə yetirmək və qiymətli kağızların buraxılışını təşkil etmək kimi əməliyyatları həyata keçirə bilərlər.

Bankların həyata keçirdiyi fond əməliyyatları qəbul edilmiş müəyyən qaydalara əsasən həyata keçirilir:

- əməliyyatlar lisenziya əsasında və xüsusi sertifikat almış mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilməlidir;
- fond əməliyyatları qanunvericiliyə zidd olmamalıdır;
- banklar investisiya fondunun funksiyalarını yerinə yetirə bilməz;
- banklar Milli Depozitari Mərkəzinin iştirakçısı olmadan depozitar fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz.

Bankların qiymətli kağızlar emissiyası prosedurası aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- qanunvericiliyə uyğun olaraq emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışı haqqında emitentin qərar qəbul etməsi;
- emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışının qeydə alınması;
- emissiya qiymətli kağızlarının emissiya prospektinin qeydə alınması;
- emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi;
- emissiya qiymətli kağızları buraxılışının nəticələri haqqında hesabatın qeydə alınması.

Emissiya qiymətli kağızlarının hər bir buraxılışı üzrə ayrıca qərar qəbul edilir. Emissiya qiymətli kağızlarının buraxılışı haqqında qərar qəbul edildikdən sonra onlarda aşağıdakılar göstərilməlidir:

- emitentin tam adı və hüquqi ünvanı;
- qiymətli kağızlar buraxılışı haqqında qərarın qəbul edilmə tarixi;
- emitentin buraxılışı haqqında qərar qəbul etmiş səlahiyyətli orqanın adı;
- emissiya qiymətli kağızlarının növü;
- emissiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi qaydası;
- sahibin bir qiymətli kağızla təsbit edilmiş hüquqları;
- emissiya qiymətli kağızları sahibinin qarşısında emitentin öhdəliyi;
- həmin buraxılışda emissiya qiymətli kağızlarının sayı;
- qiymətli kağızların formasının (sənədləşdirilmiş, yaxud sənədləşdirilməmiş adlı, yaxud təqdim edənə) göstərilməsi;
- emitentin möhürü və rəhbərin imzası.

Əmanət Sığorta Sisteminin mahiyyəti

Bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar hazırlanır. Məhz, bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar kontekstində Əmanət Sığorta Sistemi (ƏSS) fəaliyyət göstərir.

1930-cu illərdə ABŞ-da banklardan əmanətin çəkilməsinin qarşısını almaq üçün mükəmməl bir vasitə olaraq ortaya çıxmış və illərdən bəri özəl sektoru əmanət riskindən qorumaqdır. Bankın əmanət sahibləri, bank seçimində öz təhlillərindən çox hökumət sığorta və təcrübəsinə əsaslanaraq güvən alır. Lakin, əmanət sığorta obyekti olmasından dolayı, banklar əmanətlərin cəlb edilməsində risklərini sifra endirməkdədirlər. Əmanət sahibi tərəfindən vəziyyət qiymətləndirildiyində, əmanət sığorta miqdarını aşmadığı müddətdə bir bankın digər bankdan üstün və ya zəif cəhətini təsbit etmək çətinləşir. Bu isə əmanətçilər üçün hansı bankın sağlam və ya zəif çalışmasını müəyyən etməkdə problem yaradır.

Əmanət sığorta sisteminin məqsədi - makro baxımdan əmanət sahiblərinin bank sistemlərinə olan inamı gücləndirir və əmanətlərin bankçılıq sistemi kənarında qalmasını və ya sistem kənarına çıxarılmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, ƏSS yığım sahiblərinin əmanətlərini toplayıb və ani olaraq vəsaitlərin banklardan çıxarmaq zamanında bu sektorda yaşana biləcək böhranların da qarşısını alır və ya ola biləcək mənfə təsirlərin minimuma endirilməsində böyük xidməti vardır.

Azərbaycanda «Əmanətlərin Sığortalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci ildə dərc edilməklə qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o

cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda istifadə olunan anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir: Əmanət—hesablanmış faizlər də daxil olmaqla, bankın milli və xarici valyutada qəbul etdiyi və müvafiq qanunvericiliyə və ya müqaviləyə əsasən geri ödəməli olduğu pul vəsaitləridir; qorunan əmanət-sığorta hadisəsi baş verdikdə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu (bundan sonra-Fond) tərəfindən qorunan əmanətçiyə kompensasiya olunan əmanətidir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 8 may 2009-cu il tarixdə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etmişdir.

Qanuna edilmiş dəyişikliklə qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının uçot faiz dərəcəsi asılılığı aradan qaldırıldı. Qəbul olunmuş Qanuna əsasən illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırılmaqla Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası müəyyən edir. 10 iyun 2009-cu il tarixdə keçirilmiş

növbədənənar iclasda Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşıdırmaqla 15 faiz müəyyən etdi.

Qiymətli kağızlar bazarının təsnifatı və funksiyaları

Qiymətli kağızlar bazarının bir sıra funksiyaları vardır ki, onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- ümumi bazar funksiyaları - hər bir adi bazara xas olan;
- xüsusi funksiyalar - bu funksiya onu digər bazarlardan fərqləndirir.

Ümumi qiymətli kağızlar bazarının funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

- kommersiya funksiyası - bazarda görülən əməliyyatlardan gəlir əldə etmək funksiyası;
- qiymət funksiyası;
- informasiya funksiyası - bazarın ticarət obyektləri və onun iştirakçıları haqqında olan bazar məlumatlarının bazar iştirakçıları üçün hazırlanması və çatdırılması;
- tənzimləyici funksiya bazarda ticarət və iştirak etmək üçün qayda-qanunlar yaradır, iştirakçılar arasında mübahisələri həll edən nəzarət orqanlarını və yaxud da idarə orqanlarını təşkil edir.

Qiymətli kağızlar bazarının xüsusi funksiyalarına isə aşağıdakıları aid etmək olar:

- yenidən bölüşdürülmüş funksiya;
- qiymət və maliyyə risklərinin sığortası funksiyası.
- yenidən bölüşdürülmüş funksiyanın özünü şərti olaraq 3 yerə bölmək olar:
 - pul vəsaitlərinin bazar fəaliyyəti sahələri və sferaları arasında yenidən bölüşdürülməsi;
 - əmanətlərin qeyri-istehsal formasından istehsal formasına çevrilməsi;
 - dövlət büdcəsi kəsirinin qeyri-informasiya əsasında maliyyələşdirilməsi, yəni tədavülə əlavə pul vəsaitlərinin buraxılmaması.

Qiymət və maliyyə risklərinin sığorta edilməsi funksiyasının meydana gəlməsi törəmə qiymətli kağızlar olan fyuçers və opsiyonların meydana gəlməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qiymətli kağızlar bazarı quruluşlarındakı qanuni xüsusiyyətlər baxımından üç ana qrupa ayrılır:

1) dövlət qiymətli kağızlar bazarı. Qanun ilə qurulan, idarə heyəti və qaydaları rəsmi məqamlar tərəfindən müəyyən edilən bazarlardır.

2) özəl qiymətli kağızlar bazarı. Qiymətli kağızlar bazarının üzvləri tərəfindən qurulan, mənfəət məqsədi olmayan və əsas etibarını ilə əqidə quruluşu statusunda olan bazarlardır. Anqlosakson (Amerika və İngiltərə) ölkələrindəki qiymətli kağızlar bazarları buna nümunədir.

3) qarışıq xüsusiyyətə malik qiymətli kağızlar bazarı, qismən dövlət, qismən də özəl qiymətli kağızlar bazarının xüsusiyyətlərinə sahib bazarlardır.

Fond birjasının təməli 1801-ci ildə qoyulmuş və bina 1802-ci ildə tikilmişdir, ancaq birja qanuni fəaliyyətə 1875-ci ildən başlamışdır. Azərbaycanda fond birjası ilk dəfə 15 fevral 2001-ci il tarixdə fəaliyyətə başlamışdır.

Qiymətli kağızlar bazarının strukturu və növləri

Qiymətli kağızlar bazarının strukturunda əsas 2 bazar götürülür: qiymətli kağızların birinci bazarı; qiymətli kağızların ikinci bazarı.

Birinci bazara şirkətlər və bələdiyyə orqanları tərəfindən ilk ixrac edilmiş qiymətli kağızlar çıxarılır. Birinci bazarda istiqrazlar və aksiyalar kimi qiymətli kağızlar alınıb-satılır. Birinci bazarın özəyi qiymətli kağızların ixracdan satın alınmasıdır. Birinci bazardan alınan qiymətli kağızlar ikinci bazarda satıla bilər, yəni mülkiyyət sahibi dəyişdirilə bilər. İkinci bazar qiymətli kağızların hər an pula çevrilməsini saxlayan bazardır. İkinci bazar qiymətli kağızların likvidliyini artıraraq birinci bazara tələbi artırır və onun inkişafını təmin edir.

İkinci bazarın özü dörd bazara bölünür: birja; qeyri-birja bazarı; üçüncü bazar və dördüncü bazar.

Fond birjası. İkinci bazarın ən vacib elementlərindən biri fond birjasıdır. Fond birjası qiymətli kağızlar

bazarının likvidliyini və onun tənzim olunmasını təmin edir. Fond birjası qiymətli kağızların bazar qiymətini müəyyən edir, qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirməklə, həmçinin onlar haqqında lazımı informasiyanın yayılmasını təşkil edir.

Qeyri-birja bazarında qiymətli kağızlar birjada qeydiyyatdan keçmir. Qeyri-birja bazarı avtomatlaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərir ki, bu da alıcılara və satıcılara qiymətli kağızların cari qiymətlərini izləmək imkanı verir.

Üçüncü bazar qeyri-birja bazarıdır ki, burada qiymətli kağızların alqı-satqısı vasitəçilər tərəfindən qeydiyyata alınaraq yüksək komissiyon məbləği tələb olunur. Bu bazar ən çox ABŞ-da inkişaf edib. ABŞ-da bu bazarın ticarət dövriyyəsi 1992-ci ildə 18 mln. aksiyaya çatıb.

Dördüncü bazar və yaxud da kompyuterləşdirilmiş bazar. Bazar dördüncü bazarın əsasında aksiyaların elektron ticarət sistemi fəaliyyət göstərir. Bu bazar investora sazişləri güclü kompyuter sisteminin vasitəsilə imzalamaq imkanı verir ki, burada da birjaya toxunmadan böyük komissiyon xərclərinə qənaət etmək olar. İnvestor istənilən vaxt şəbəkə vasitəsilə öz istədiyi qiyməti fayla göndərir və əgər qarşılıqlı təklif alınarsa, sövdələşmə baş tutmuş hesab olur.

Yuxarıda adları çəkilən qiymətli kağızlar bazarını müxtəlif əlamətlərinə görə də seqmentləşdirmək olar.

Qiymətli kağızlar öz növlərinə görə aşağıdakı bazarlara bölünürlər.

- aksiya bazarları;

- istiqraz bazarları;
- veksəl bazarları;
- opsiyon bazarları;
- depozit və əmanət sertifikatları bazarı.

Emitentlərə görə də qiymətli kağızlar bazarını aşağıdakı bazarlara bölmək olar:

- şəxsi qiymətli kağızlar bazarı;
- dövlət qiymətli kağızlar bazarı;
- beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarı.

İnvestorlara görə də qiymətli kağızlar bazarı aşağıdakı bazarlara bölünür:

- institual investorların qiymətli kağızlar bazarı;
- fərdi investorların qiymətli kağızlar bazarı.

Ərazi meyarına görə qiymətli kağızlar bazarının aşağıdakı növləri vardır: regional; milli və qlobal.

Qiymətli kağızlar bazarı işlədilən ticarət "teknologiyasına" görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- kassa bazarları;
- təcili bazarlar;
- auksiyon bazarları;
- diler bazarları.

Əgər maraqlı tərəflər öz qiymətli kağızlarını təcili alıb-satmaq istəyirlərsə, onda onlar kassa bazarlarından istifadə edirlər. Bu bazarda sövdələşmələr 12 gün ərzində həyata keçirilir.

Auksion bazarları aşağıdakı bazarları özündə birləşdirir:

- sadə auksion bazarları;

- holland auksion bazarları;
- ikili auksion bazarları;
- onkol bazarları;
- fasiləsiz auksion bazarları.

Qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən insitual investorlar

Broker və diler fəaliyyəti. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bazarın fəaliyyət göstərməsi üçün bazara maraq göstərən satıcılar, alıcılar və vasitəçilər olmalıdır. Qiymətli kağızlar bazarında vasitəçi rolunda, adətən brokerlər və dilerlər çıxış edirlər. Tapşırıq və ya komisiyon müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komisiyonçu kimi fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdlər bağlanması broker fəaliyyəti hesab edilir. Qiymətli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır. Broker kimi həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilirlər. Fond bazarında peşəkar broker fəaliyyəti müəyyən lisenziya əsasında həyata keçirilir.

Broker bu lisenziyanı yerli maliyyə orqanlarından alır.

Depozitari fəaliyyəti. Qiymətli kağızların və ya onların sertifikatlarının saxlanması, yaxud uçotu və qiymətli kağızlara olan hüquqların keçməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi depozitari fəaliyyəti hesab olunur. Qiymətli

kağızlar bazarının depozitari fəaliyyətini həyata keçirən peşəkar iştirakçısı depozitari adlanır. Qiymətli kağızların uçotu üçün təyin edilmiş hesabat «depo hesabı» adlandırılır. Yalnız hüquqi şəxs depozitari ola bilər. İlk depozitari sistemi fond birjalarına xidmət etmək üçün yaradılmışdır. Depozitari fəaliyyəti ilə bağlı olan əməliyyatların hamısı depozitari və deponent arasında bağlanan müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Depozitor müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanır və bu müqavilənin bağlanması deponentin qiymətli kağızlara olan hüququnun depozitariyə keçməsinə bildirir. Depozitar deponentin onda saxladığı qiymətli kağızlar sertifikatlarının qorunmasına mülki hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Klirinq fəaliyyəti. Qiymətli kağızların göndərilməsi üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə məlumatın toplanması, yoxlanılması, təshih edilməsi və onlar üzrə mühasibat sənədlərinin hazırlanması), bu öhdəliklərin hesaba alınması və qiymətli kağızlar üzrə hesablanma aparılması klirinq fəaliyyəti hesab edilir.

Praktikada klirinq təşkilatları aşağıdakı kimi adlandırılır: hesabat palatası, klirinq mərkəzi, hesabat mərkəzi və s. Ümumi planda hesablaşma-klirinq təşkilatları ixtisaslaşdırılmış bank tipli təşkilatlardır ki, qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarına hesablaşma ilə bağlı xidmətlər göstərir.

Hesablaşma-klirinq təşkilatları, çox zaman kommersiya banklarının olduğu hüquqi formada olur. Amma çox vaxt qapalı səhmdar cəmiyyət formasında olur ki, bu

təşkilatlar da ölkənin Mərkəzi Bankının verdiyi lisenziya əsasında fəaliyyət göstərir.

Reyestr fəaliyyəti. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemini təşkil edən göstəricilərin toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və verilməsi qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət hesab edilir. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyətlə yalnız hüquqi şəxslər məşğul ola bilərlər. Reyestrin aparılması üzrə fəaliyyət emitent və ya onun tapşırığı ilə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyəti həyata keçirən şəxslər reyestr saxlayıcıları və ya qeydiyyatçılar adlandırılır. Reyestrin aparılması üçün yalnız bir qeydiyyatçı ilə müqavilə bağlanılır. Qeydiyyatçı qeyri-məhdud saylı emitentlərin qiymətli kağızlarının sahiblərinin reyestrini apara bilər. Öz əsas funksiyalarından başqa qeydiyyatçılar reyestrə bağlı bir sıra əlavə funksiyaları yerinə yetirirlər. Qeydiyyatçılar qiymətli kağızların sertifikatlarına da nəzarət edirlər. Sahibkarın dəyişdirilməsi zamanı qeydiyyatçı yeni sahibkarın adına sertifikat yazmalıdır və bu zaman o, ona qeydiyyatdan keçirmək üçün verilən sertifikatın doğrudan həmin şəxsə məxsus olduğunu, oğurluq olmadığını və ya axtarılda olub-olmadığını yoxlamalıdır. Bir qayda olaraq, qeydiyyatçı emitentin agentidir. Qeydiyyatçı vasitəsilə emitent öz investorlarına məlumat verə bilər. Əgər qeydiyyatçı rolunu bank yerinə yetirirsə, o, həmçinin də emitentin ödəmə agenti kimi çıxış edə bilər. Bir qayda olaraq,

qeydiyyatçılar qiymətli kağızların sahiblərinin şəxsi hesablarını aparır. Şəxsi hesabda sahibkara məxsus olan qiymətli kağızların sayı və sahibkar haqqında digər lazımi informasiyalar olur. Əgər alqı-satqı baş veribsə, sahibkarın dəyişdirilməsi reyestrə qeyd olunmalıdır.

İnvestisiya fondları. Bu bir tərəfdən maliyyə-kredit bazarının institutlarıdır, digər tərəfdən isə o, hüquqi şəxsdir, öz aksiyalarını satır və bunun qarşılığında müxtəlif qiymətli kağızlara investisiya qoyur.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində investisiya şirkətləri və investisiya fondları yatırımcıların milyonlarla vəsaitini yığırlar. Onlar nisbətən rahat investisiyalaşdırma, kapital artırılması hesab edilir. Şəxs pulunu bank hesablarından çıxarır və onu fond aksiyalarına qoyur.

İnvestisiya fondu açıq və ya qapalı səhmdar cəmiyyət formasında yaradıla bilər. Açıq tipli investisiya fondlarının səhmdarlarına məhdudiyət yoxdur. Ancaq qapalı investisiya fondlarında səhmdarların sayı əllidən yuxarı olmamalıdır.

İnvestisiya bankları. Qiymətli kağızlar üzrə fəaliyyətin ən əsas növlərindən biri fond alətlərinin birinci bazarda yerləşdirilməsini təmin etməkdir. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə bu fəaliyyətlə ixtisaslaşdırılmış müəssisələr investisiya bankları məşğul olur. Onların çoxu geniş şəkildə maliyyə xidməti göstərən iri maliyyə şirkətlərini təmsil edir. Çox sayda investisiya bankları ikinci bazarda broker funksiyasını da yerinə yetirir. Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üzrə investisiya

banklarının fəaliyyəti ilkin ictimai təklif və fond sərvətlərinin ilkin və təkrar bölüşdürülməsindən ibarət olur.

Fond birjasinin funksiyası

Kapital bazarının anatomik strukturunun təhlili zamanı, bu bazarın daxilində qiymətli kağızlar bazarının da olduğunu və bu iki bazarın iç-içə olmasına rəğmən təklif və tələbin tərsistiqamətli olduğunu görürük. Qiymətli kağızlar bazarında sərmayə tələb edən şirkətlər xalqa qiymətli kağız təklif edir. Sərmayə təklif edən xalq da əvəzində qiymətli kağızlar tələb edir. Qiymətli kağızlar birjası (stock exchange, securities bourse) gerçəkdə sərmayə bazarının deyil, qiymətli kağızlar bazarının qurumudur. Ancaq bu bazarlarda alqı-satqı mövzusu olan "Qiymətli kağızlar" deyilən ak-siya və istiqraz kimi dəyərli kağızlar bilavasitə iqtisadi dəyər olmayıb, iqtisadi dəyərləri təmsil edən sənədlərdir. Qiymətli kağız bazarlarında alqı-satqı edənlərin məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Aksiyanı satın alan şəxsin məqsədi dividend və ya aksiyanı daha yüksək qiymətə sataraq qazanc əldə etməkdir.

Qiymətli kağızların ikinci bazarında əsas yerlərdən birini fond birjası tutur. Birjanın meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi olmuşdur. İlk dəfə birja anqlosaks (Amerika və İngiltərə) dövlətlərində meydana gəlmişdir.

Fond birjası, müstəqil olaraq, fəaliyyət predmeti qiymətli kağızlar üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi, kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirən, həmçinin onlar haqqında lazımi informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır. Fond birjası qapalı səhmdar cəmiyyət formasında olur. Fond birjası yalnız birja üzvləri arasında ticarəti təşkil edir.

Fond birjası fəaliyyətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanının verdiyi xüsusi razılıq əsasında həyata keçirir. Fond birjası depozitari və klirinq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz. Fond birjasının nizamnaməsinin, onun ticarət qaydalarının pozulması və fond birjasının digər daxili sənədlərinin pozulması zamanı cərimələr müəyyən edilir. Fond birjasının üzvlərinə aid olan daxili normativ aktlar fond birjası tərəfindən onun üzvlərinin təklifləri nəzərə alınmaqla müstəqil müəyyənləşdirilir.

Fond birjasının beş əsas funksiyası vardır:

- likvidlik ehtiyaclarını qarşılamaq;
- alıcıları-satıcıları qiymətli kağızların alqı-satqısını etmək üçün bir məkanda qarşılaşdırmaq;
- qiymətli kağızların real kursunu müəyyən etmək;
- kapitalın bir sahədən digər sahəyə axmasını təmin etmək;
- real bazarın yaradılmasına xidmət etmək.

İnkişaf dərəcələrinə görə fond birjalarının təsnifatı

İnkişaf dərəcələrinə görə birjaları aşağıdakı kimi dərəcələndirmək mümkündür:

- super birjalar: Nyu-York birjası, Tokio birjası və London birjası.

Bu üç birjada aparılan qiymətli kağızlarla əməliyyatın həcmnin dünya birjaları içindəki payı 60%-dir.

- böyük birjalar: Honkonq birjası, Paris birjası, Milan birjası və Frankfurt birjası;

- orta ölçülü birjalar: ABŞ-da Boston, Filadelfiya, Avropada Madrid, Barselona, Bruksel, Kopenhagen, Uzaq Şərqi ölkələrində Seul, Tayvan, Sidney, Bombay, Latın Amerikasını ölkələrində Buenos-Ayres, Toronto, Monreal.

- kiçik birjalar. Dünyada irili-xırdalı 65 birja fəaliyyət göstərməkdədir. Yuxarıda sayılanların xaricində bütün birjalar kiçik birjalar siyahısına daxildir. Bunlar arasında İstanbul, Afina, Təl-Əviv, Helsinki, Monila, Kuala-Lamur, Nigeriya birjaları gələcəkdə orta ölçülü birjalar siyahısına girməyə namizəddirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə qurulan fond birjaları Dünya Bankı və onunla bağlı olan Beynəlxalq Maliyyə Qurumunun dəstəyi və nəzarətində inkişaf etməkdədirlər. Bu birjaların üstün cəhətlərindən biri odur ki, hamısının qapısı xarici investorlara açıqdır.

Beynəlxalq likvidlik

Rəsmi xarici ehtiyatlar Mərkəzi Bankın valyuta birjasına müdaxilə üçün mövcud olan bütün beynəlxalq ödəmələr vasitələrinin cəmidir. Məlumdur ki, mərkəzi banklar valyuta məzənnələrini sabit tutmaq məqsədi ilə bazara müdaxilə edir. Bu da sabit və ya idarə etməli dalğalanma sisteminin bir xüsusiyyətidir. Halbuki, tam sərbəst üzən kurs sistemində məzənnələr tamamilə bazar iqtisadiyyatının işləm mexanizminə görə formalaşdığı üçün mərkəzi bankların bazara müdaxilə etməsi zəruri deyil.

Əslində sabit kurs sistemlərində müvəqqəti kəsirlər olduğu təqdirdə mərkəzi banklara ehtiyac olur. Çünki müvəqqəti kəsiri yaradan səbəblərin bir müddət sonra aradan qalxacağına görə, bu kəsir öz-özünə ortadan götürüləcək. Bunun üçün tarazlaşdırıcı tədbirlər olaraq faktor bölgüsünü dəyişdirmək lazım deyil. Halbuki, köklü iqtisadi və ya maliyyə səbəblərindən baş verən uzunmüddətli kəsirləri xarici ehtiyatlardan istifadə edərək tarazlaşdırmaq mümkün deyil.

Ölkələrin malik olduqları rəsmi xarici ehtiyatların cəminə beynəlxalq likvid adı verilir. Beynəlxalq likvidin çatışmazlıq problemi xüsusilə sabit kurslu Bretton-Vuds zamanından bəri iqtisadi ədəbiyyatda mübahisəli bir mövzudur. Nəzəri baxımdan beynəlxalq likvidin dünya iqtisadiyyatının tələblərindən asılı olduğu qeyd edilmişdir.

Beynəlxalq likvidin hansı sürətlə artırılmasını müəyyən etmək üçün bəzi obyektiv göstəricilərdən danışmaq olar. Məsələn, dünya ticarət və maliyyə hərəkətlərindəki artım nisbəti, bu hərəkətlərdəki dalğalanma, xarici ehtiyatları saxlamaq məsrəfi, xarici ehtiyatlara yetişmə asanlıığı və əlbəttə ki, sabit və ya üzən sistemin praktikasına əsaslanması və s. kimi.

Amma həqiqətdə hansı puldan nə qədər ehtiyat tutulacağı Mərkəzi Bankın işçilərinin alternativlərindən və ehtiyatların idarə edilməsi siyasətindən asılıdır. Ehtiyat olaraq tutulan valyutaların dəyərində düşmə ehtimalı, rəsmi ehtiyatların dəyərini azaltdığı kimi, bir yüksəlmədə möhtəkir qazanclar meydana gətirər. Başqa sözlə, ehtiyatları bu və ya digər beynəlxalq ödənişlərin vasitəsi üzərindən tutmanın riski və eyni zamanda gəliri vardır. Adı çəkilən gəlirlər faiz və valyuta dəyərində gözlənilən artımlardan meydana gələ bilər. Bu baxımdan Mərkəzi Bankın rəhbər işçiləri də ehtiyatların idarə edilməsi problemi ilə üzləşiblər. Bu mövzuda Mərkəzi Bank ehtiyatları müxtəlif növə bölərək, riski paylaşdırmaqdan başqa, dəyərində artımın gözlənilmədiyi müəyyən pullara investisiya qoyaraq möhtəkir şəkildə hərəkət də edə bilərlər. Amma Mərkəzi Bank kimi rəsmi bir qurumun möhtəkir qazancın arxasına düşmək əvəzinə, riski paylaşdırma məqsədinə görə hərəkət etməsini iddia etmək daha realdır.

Beynəlxalq rəsmi ehtiyatlar əvvəlcə qızıl və qeyri-qızıl mənbələr olmaqla iki yerə ayrılır. Qeyri-qızıl ehti-

yatları da valyuta və Beynəlxalq Valyuta Fondu mənbələrindən ibarətdir.

Bretton-Vuds qızıla əsaslanan bir sistem idi. Amma qızıl istehsalatının asanlıqla artırılmaması, bahalı olması və bir özəl möhtəkiriyyə səbəb olması onun yaxşı bir ehtiyat pul olmayacağını göstərib. Bugünkü tendensiya qızılı beynəlxalq ödəmə vasitəsindən çıxarıb bir sənaye xam məhsulu olaraq həqiqi funksiyasına qaytarmaq istiqamətindədir. Bu səbəblə uzun müddətdir ki, qızıla rəsmi qiymət qoyulmur. Bundan başqa, Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzvlərin ehtiyat dilimlərini qızılı ödəmə məcburiyyətini ləğv edib və əlindəki qızıl ehtiyatlarının bir bölməsi əlindən çıxarılib. Belə ki, 1976-cı ildə qızıl ehtiyatının 1/6-ni sərbəst bazarda sataraq gəlirlərini ən yoxsul vəziyyətdə olan az inkişaf etmiş ölkələrə kredit vermək üçün istifadə edib və qalan 1/6-i də üzv ölkələrə qaytarılıb.

Bu gün yenə də bir çox mərkəzi banklar rəsmi ehtiyatlarının əhəmiyyətli bir hissəsini qızılla saxlayırlar.

Digər tərəfdən, beynəlxalq rəsmi valyuta ehtiyatlarının tərkibinə baxsaq hələ də ən böyük pay Amerika dolları təşkil etdiyini görürük. Dollar və məhdud ölçüdə ingilis sterlinqi Bretton-Vuds sisteminin ənənəvi ödəmə vasitələri olmuşlar, ancaq bu gün də dollar rezerv valyuta kimi fəaliyyət göstərir. Amma digər sənayeləşmiş ölkələrin sürətlə inkişaf etməsindən sonra avro, yapon yeni və İsveçrə frankı kimi pul vahidlərinin də rəsmi valyuta kimi qəbul edilməsinə başlandı. Beləliklə, dolların rəsmi ehtiyatlar içindəki payı getdikcə azalmağa başladı. Ancaq bu nisbət hələ də 50%-dən yuxarıdır.

Valyuta siyasəti

Valyuta siyasəti - dünya iqtisadi inteqrasiya prosesləri kontekstində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini (tarazlığını) təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən sistem daxilində yerinə yetirmək və tədiyyə balansını tənzimləmək üçün ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq monetar orqanların həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur.

Valyuta siyasətinin istiqamət və formaları (deviz siyasəti, diskont siyasəti, valyuta rezervlərinin diversifikasiyası, devalvasiya, revalvasiya) ölkənin valyuta-iqtisadi vəziyyətinə və dünya iqtisadiyyatı sferasında gedən dəyişikliklərlə bağlı olaraq tarazlanır. Valyuta siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatda dollarlaşmanın qarşısını almaq;
- valyuta nəzarəti;
- valyuta bazarının optimal strukturu və qızıl-valyuta ehtiyatları diversifikasiyası;
- xarici borcun idarə olunması;
- valyuta rezervlərinin yığılımı;
- daxili investisiya ehtiyacını qarşılamaq məqsədi ilə xarici resursların cəlbi;
- kapital çıxışına məhdudiyyət;
- xarici rəqabətə qarşı yerli istehsalçıların müdafiəsi (idxal əvəzliliyi istehsalın stimullaşdırma siyasəti);

- valyuta böhranına qarşı alınacaq tədbirlər;
- valyuta məzənnə tarazlığının təminatı;
- tədiyyə balansının tarazlığı;
- ixracatçılara istiqamətlənmiş stimullaşdırma siyasəti;
- çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə;
- deviz siyasəti (valyuta müdaxiləsi);
- diskont siyasəti.

Valyuta siyasəti xarici valyutaya olan tələb və təklif əsasında realizə olunur. Beləliklə, valyuta siyasəti – ölkədaxili və xarici iqtisadi problemlərinin həllinə istiqamətlənmiş, valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti, valyuta bazarı, qızıl-valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında iştirak məsələsinə aydınlıq, valyutanın dönrəliyi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərini sistemli formada təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir.

Valyuta tələb və təklifinə təsir göstərən tədbirləri bir neçə kateqoriyaya bölmək olar:

- maliyyə - monetar (Mərkəzi Bankın emissiya siyasəti, o cümlədən MB valyuta bazarında iştirakı, büdcənin icrası ilə əlaqədar hökumətin fəaliyyəti, qeyri-rezidentlərə açılan kredit xətti, büdcə hesablarında qalıqların tənzimlənməsi və s.);
- iqtisadi (ölkənin ixracat potensialının inkişafı və ya idxalı əvəzedici sahələrin inkişafı);
- inzibati (valyuta nəzarət və tənzimlənməsi kontekstində birbaşa (kvota) və dolaylı (gömrük məhddiyyəti);

- sosial-psixoloji (dövlətin informasiya-məlumat xarakterli fəaliyyəti, iqtisadi vahidlərin valyuta sferasında gedən hadisələrə istiqamətlənmiş aydınlıq gətirmə siyasəti).

Valyuta kursuna təsir edən amillər

1. Tədiyyə balansı: yəni bir ölkənin tədiyyə balansının kəsirli olması, xarici borcların artması və sərmayə girişindəki azalmalar ölkənin pul dəyərində mənfi istiqamətdə təsir edir. Bir ölkə xaricə ölkəyə aldığı mal dəyərindən çox mal satırsa, o vaxt ticarət balansında müsbət saldo, bundan başqa, xarici ölkələr bu ölkənin mallarını almaq üçün, təbii ki, o ölkə puluna olan tələbi artıracaq və bu pul bazarda dəyər qazanacaq. Digər tərəfdən, tədiyyə balansı mütəmadi şəkildə kəsir verəndə, o ölkənin pul vahidinə təklif tələbdən çox olanda, həmin pul xarici bazarlarda dəyərini itirir.

2. Satınalma gücü pariteti nəzəriyyəsi: valyuta kursunun qiymətlər üzərindəki təsirini 1920-ci ildə İsveç iqtisadçı Qassel təsbit etmişdir. Qassel nəzəriyyəsində qızıla arxalanmayan bir pulun satınalma gücünün atributu daxili bazardakı satınalma gücüdür. Bu nəzəriyyəyə görə valyuta kursları milli pulun satınalma gücünü əks etdirməlidir. Pulun daxili satınalma gücü ümumi qiymətlər səviyyəsinin tərsi ilə ölçülür. Bu nəzəriyyəyə görə, devalvasiya nisbəti pulun daxili satınalma gücündəki dəyişməyə bərabər olmalıdır.

3. Faiz həddi: faiz hədləri ilə valyuta kursu arasındakı münasibətə baxmaq üçün əvvəlcə faiz hədləri ilə inflyasiya arasındakı münasibəti qurmaq lazımdır. Buna Beynəlxalq Fişer təsiri deyilir. Fişer təsirinə görə, nominal faiz dərəcələri real faiz dərəcələri ilə inflyasiyanın kombinasiyasıdır. Ölkələr arasındakı real faiz dərəcələrinin fərqi yalnız gözlənilən inflyasiya dərəcələri ilə əlaqədardır. Fişer təsiri nəzəriyyəsinə görə, bir ölkədə gözlənilən inflyasiya dərəcəsi digər ölkədə gözlənilən inflyasiya dərəcəsinə nə qədər böyükdürsə, müvafiq ölkələrdəki illik faiz dərəcələri bu fərqi görə qərarlaşır və nəticədə müvafiq ölkələrin pul vahidləri bir-birinə nisbətən daha əvvəlki münasibətə görə dəyər qazanır və ya itirir.

4. Pul-kredit və maliyyə siyasətləri. Pul siyasəti valyuta kursuna təsir edən amillərdən biridir. Pul təklifindəki bir artım, ümumiyyətlə, valyuta kursuna tərs qaydada təsir edir.

5. Vergi dərəcələrini dəyişdirmə yolu ilə, idxal vergiləri və vergi siyasətində dəyişikliklər, o ölkədə yaşayanların satınalma gücünü azaldır və ya da artırır. Məsələn, bir ölkə deflyasiya prosesini yaşayırsa, aşağı düşən vergi dərəcələrinin milli pulun dəyərində müsbət təsir etməsi gözlənilir. Buna qarşılıq, yüksək inflyasiya olan ölkələrdə isə zidd bir nəticənin olması labüddür.

6. Qeyri-bazar amilləri: valyuta bazarında Mərkəzi Bank müdaxilə dərəcəsi; ölkədə siyasi vəziyyət və beynəlxalq valyuta bazarında ümumi vəziyyət və meyillər.

7. Siyasi və psixoloji amillər də valyuta kurslarına təsir edən amillərdəndir. İqtisadi amillər, uzunmüddətli

valyuta kurslarının müəyyən edilməsində çox əhəmiyyətli rol oynayırlar. Ancaq iqtisadi olmayan amillər də çox vaxt valyuta kurslarına da ciddi təsir edir. Bu təsir nəticəsində bəzi pullar üzərində meydana gələn münasibətlər də rol oynayır. Məsələn, İsverçə frankı etibarlı puldur. Bu da onun müəyyən bir ölçüdə qüvvətli pul olduğunu göstərir.

Valyuta nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri

Valyuta nəzarətinin məqsədi valyuta əməliyyatları aparılarkən valyuta qanunveriliciyinə əməl olunmasını təmin etməkdir. Valyuta nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- aparılan valyuta əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğunu və bunun üçün lisenziya və icazələrin olmasını müəyyən etmək;
- dövlət qarşısında xarici valyuta üzrə və Azərbaycan Respublikasının valyuta bazarında valyutanın satışı üzrə öhdəliklərin rezidentlər tərəfindən yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq;
- xarici valyuta ilə ödənişlərin əsaslandırılmış olduğunu yoxlamaq;
- valyuta əməliyyatları, o cümlədən qeyri-rezidentlərin milli valyuta ilə əməliyyatları üzrə uçot və hesabatın tamlığı, və obyektivliyini yoxlamaq.

Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti orqanları və agentləri

Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti - valyuta nəzarəti orqanları və onların agentləri tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının əsas valyuta nəzarəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, valyuta nəzarəti agentləri isə müvəkkil banklardır. Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanı rezident və qeyri-rezident tərəfindən milli və xarici valyutanın, eləcə də digər valyuta sərvətlərinin müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsinə, habelə Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda valyuta nəzarətini həyata keçirir.

Valyuta nəzarəti orqanları öz səlahiyyətləri daxilində bütün rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında icrası məcburi hesab edilən normativ aktlar qəbul edirlər. Valyuta nəzarəti orqanları və agentləri öz səlahiyyətləri daxilində: Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyə, lisenziya və icazələrin şərtlərinə nə dərəcədə uyğun gəlməsinə, həmçinin valyuta nəzarəti orqanları aktlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər, rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarını yoxlayırlar, rezidentlərin və qeyri-rezi-

dentlərin valyuta əməliyyatları üzrə uçotun, hesabatın və sənədləşmələrin forması və qaydalarını müəyyən edirlər.

Beynəlxalq kredit

Klassik iqtisadçılara görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə qaynaqlarına olan ehtiyacın qarşılınmasına beynəlxalq kredit deyilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə rast gəlinən problemlərdən biri yığılma çatışmazlığıdır. Beynəlxalq kreditə olan ehtiyacın səbəblərini aşağıdakı formul vasitəsi ilə göstərə bilərik:

$$S - I = X - M$$

Burada S - ölkə daxili yığılması, I - ölkə daxili investisiyaları, X - mal və xidmət ixracını, M - mal və xidmət idxalını göstərir. $S < I$ -dən isə ölkə daxilində qoyulan investisiyaların miqdarının ölkə içindəki yığımlara nisbətən böyük olduğu başa düşülür.

Bu durumda investisiyaların beynəlxalq kredit hesabına saxlanaraq qarşılınması məsələsi olacaqdır. Saxlanan beynəlxalq qaynaqlar idxalat çoxluğuna yönəldiləcəkdir.

Beynəlxalq maliyyələşmə, ölkələr arasındakı müxtəlif növ maliyyə axınlarının və əməliyyatların prosesini əhatə edir. Beynəlxalq Maliyyə quruluşlarının

maliyyəlaşmə fəaliyyətlərindəki əməliyyatlar bir-birindən fərqlidir. Bunun səbəbi də kreditlərin müxtəlifliyindədir.

Beynəlxalq maliyyəlaşmənin anlamı olaraq həm xarici borcları, həm də beynəlxalq yardımları əhatə edən geniş bir mənaya malikdir. İanələr yardım özəlliyi formasında olub beynəlxalq maliyyəlaşmə formalarından biridir. İanələr, ehtiyac hiss edilən maddələrin, ehtiyacı olan ölkəyə verilməsi ilə həyata keçirilir. Çox az rastlanan pul ianələridir. Texniki yardımlar da ianə anlamı içindəki yardımlardır. Adətən, beynəlxalq maliyyə qurumlarının fondlarından az inkişaf etmiş ölkələr ianə formasında yararlanırlar.

Beynəlxalq maliyyəlaşmənin böyük bir hissəsini rəsmi yardımlar təşkil edir. Bunlar hökumətdən hökumətə köçürülən borcvermə əməliyyatlarıdır ki, ümumiyyətlə, uzunmüddətli və aşağı faizli olurlar. Digər maliyyəlaşmə forması da millətlərarası qurumlar (əsasən, Dünya Bankı və ona bağlı olan qurumlardır) tərəfindən açılan kreditlər, aparılan maliyyəlaşmələrdir.

Defisit iqtisadiyyatı müəyyən şəraitdə borc iqtisadiyyatını səciyyələndirir. Borc iqtisadiyyatı xarici borc və ödəmələrin artan həcmi ilə səciyyələnir, yeni borclanmalar və xarici borcların ödənilməsi ilə ölkə siyasətinin əsas şərt və fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Ölkənin xarici öhdəliklərinin yerinə yetirməsinin əsas səbəbi ona qarşı kreditor tərəfindən cavab tədbirlərinin görülməsi təhlükəsidir. Bu tədbirlər borclu ölkənin həmin ölkə ərazisində yerləşən aktivlərinin müsadirə edil-

məsi, həmçinin ikitərəfli ticarətin dayandırılması və s. ola bilər.

Beynəlxalq kredit 1-ci növbədə müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasındakı iqtisadi əlaqələrə, 2-ci növbədə rezident ölkələrin müxtəlif institutlarla, yəni beynəlxalq və regional təşkilatlarla münasibətlərə, ən son olaraq isə müxtəlif rezident ölkələrin beynəlxalq pul və kapital bazarlarındakı əməliyyatlarına xidmət edir.

Beynəlxalq kreditin baza mənbəyi - beynəlxalq maliyyə bazarlarına daxil olan dünya ölkələrinin dövlət və özəl əmanətləridir.

Beynəlxalq investisiyalar üzrə öhdəliklərə aiddir: birbaşa xarici investisiyalar və portfel investisiyalar – beynəlxalq qiymətli kağız və istiqrazlar və s. Beynəlxalq maliyyə bir tərəfdən kreditorlar və investor ölkələr üçün ümumi gəlir mənbəyi rolunu oynayır.

Beynəlxalq kredit rəsmi və özəl ola bilər. Rəsmi kreditləri beynəlxalq və regional kredit təşkilatları, dövlətin mərkəzi və yerli orqanları təklif edir. Rəsmi maliyyə vasitələri ölkələrə imtiyazlı, qeyri-bazar şərtləri ilə təqdim olunur və onların mənbəyi vergi ödəyicilərinin büdcə vəsaitləri hesabına olur. Beynəlxalq ölkələrarası təşkilatlar, həmçinin BVF, DB, Avropa Yenidəqurma və İnkişaf Bankı əsasən öz fondlarını üzv ölkələrin haqları hesabına həyata keçirir. Bəzi təşkilatlar böyük borcları beynəlxalq maliyyə bazarları hesabına həyata keçirir.

Beynəlxalq kredit təşkilatları öz mənbələrini yalnız mərkəzi hökumətlərə, bəziləri isə qəbul edən ölkələrin özəl layihələrinə ayırır. Beynəlxalq kredit təşkilatları tərəfindən

mərkəzi hökumətə verilən borclar adətən əsaslandırılmış və məqsədli istiqaməti olur. BVF, məsələn, fondun üzvü olan hər hansı ölkəyə borc verdikdə ondan müəyyən öhdəlik proqramlarının qəbulunu da tələb edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu monitorinq həyata keçirərək qəbul edilmiş proqram çərçivəsində nəzarəti həyata keçirir. Ölkə tərəfindən öhdəliyin yerinə yetirilməməsi sonrakı xəttin təqdim olunmaması ilə nəticələnə bilər.

Özəl xarici kreditləşməni özəl xarici banklar və digər kredit təşkilatları, həmçinin qeyri-kredit korporasiyaları həyata keçirir. Beynəlxalq kredit bazarı özündə bank kreditləşməsini, qiymətli kağızlar bazarını (hansı ki, müxtəlif ölkələrin rezidentləri əməliyyatlar həyata keçirir) özündə cəmləyir.

Beynəlxalq krediti əldə etmənin əlamətlərinə görə təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1) krediti alma mənbəyinə görə:

1.1. Beynəlxalq saziş üzrə, kreditin milli kredit bazarından təmin etmək;

1.2. Xarici kredit bazarından;

1.3. Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərindən.

2) borclunun kateqoriyasına görə:

2.1. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar;

2.2. Özəl istehsal və ticari şirkətlər.

3) Kredit sazişinin xarakterinə görə:

3.1. Kommersiya krediti;

3.2. Xarici-ticari əlaqələrə aid olmayan, başqa məqsədlərə istifadə edilən maliyyə krediti.

4) Kreditin növlərinə görə:

• kommersiya krediti, yəni kredit mal formasında, ixracatçı tərəfindən alıcıya açılan kommersiya krediti;

• kredit valyuta ilə, ancaq pul formasında, yəni banklar tərəfindən açılan kredit;

• qiymətli kağızları yerləşdirməklə beynəlxalq kapital bazarından vəsait cəlb etmək.

5) valyutanın mənşəyinə görə:

5.1. Kredit borclu ölkənin valyutasında;

5.2. Kredit kreditor ölkənin valyutasında;

5.3. Kredit üçüncü ölkənin valyutası ilə.

6) Kreditin müddətinə görə:

• qısamüddətli, adətən ilədən, bəzi hallarda 2 ilədən;

• ortamüddətli, 1 ildən – 2 ilədən, 2 ildən - 5-ildən;

• uzunmüddətli – 5-7 -ildən.

7) Təminatına görə:

• təminatlı;

• təminatlısız (bank) krediti.

8) Təyinatına görə:

• ixracat krediti;

• idxalat krediti.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində beynəlxalq kredit ssuda kapitalının hərəkəti olub, müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında kredit münasibətlərini əks etdirir.

Beynəlxalq kredit milli iqtisadiyyatın inkişafında önəmli rola malikdir. Adətən, beynəlxalq kreditin axını tək istiqamətlənmiş hərəkətlə gedir, yəni inkişaf etmiş ölkə-

lərdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə doğru hərəkət edir və dünya praktikası göstərir ki, beynəlxalq kreditin hərəkətində axsamalar milli ölkələrdə iqtisadi böhranlara yol açır. Beynəlxalq kreditin inkişafının əsası - beynəlxalq inteqrasiya, istehsalın ixtisaslaşması, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə əlaqədardır. Beynəlxalq kredit bazarının subyektləri, özəl şirkətlər, dövlət müəssisələri, hökumətlər, beynəlxalq və regional maliyyə qurumlarıdır.

Beynəlxalq kreditin valyuta kursu, qiymət, mənfəət, tədiyyə balansı və s. bu kimi iqtisadi kateqoriyalarla sıx əlaqəsi vardır. Beynəlxalq kreditin üç əsas mənbəyi vardır:

- korporasiyanın pul formasında müvəqqəti sərbəst vəsaiti;
- dövlətin valyuta ehtiyatları;
- şəxsi pul yığımları.

Beynəlxalq kredit münasibətlərində ssuda kapitalının əsas maliyyə mənbəyini dövlətin kapitalı təşkil edir. Beynəlxalq kreditin əsas prinsipləri daxili kreditin prinsipləri ilə eynidir, yəni müddətlilik, qaytarılmaq, ödənci, təminatlı və məqsədli.

Beynəlxalq kreditin əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- ölkələrarası ssuda kapitalının yenidən bölgüsü;
- dövlət kredit təşkilatları vasitəsilə ixracat və idxalatı tənzimləmək;
- hesablaşmalarda ödəmələri sürətləndirmək və mübadilə xərclərini minimuma endirmək;

- dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya prosesi gücləndirmək.

Beynəlxalq kreditin ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin güclənməsində rolu çox önəmlidir:

- beynəlxalq ticarəti genişləndirir;
- istehsalda texnoloji yeniliklərdə istifadəni stimullaşdırır;
- milli məhsulların xarici bazara çıxışına şərait yaradır;
- məhsuldarlığın və əmək məhsuldarlığının artımına ciddi təkan verir;
- ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli mövqeyini artırır;
- həyat səviyyəsinin inkişafına mühüm təsir edir.

Bununla bərabər, beynəlxalq kredit ölkə daxilində tətbiq edilən səhv monetar siyasətin nəticəsi olaraq milli iqtisadiyyatda iqtisadi problemlərin dərinləşməsinə yol açır, o cümlədən:

- müəyyən iqtisadi sektorların inkişafına, digərlərin isə geriləməsinə səbəb ola bilər;
- dünya və milli iqtisadiyyatda disproporsiyanın dərinləşməsinə yol açır;
- beynəlxalq kredit «isti pullar» formasından hərəkət edərək dünya valyuta sistemində sabitliyin pozulmasına və dünya iqtisadiyyatında valyuta böhranlarına yol açır;
- həddindən yuxarı beynəlxalq kreditin cəlbi və onun qeyri-rasional istifadəsi borc alan ölkəni maliyyə

bataqlığına sala bilir və hətta əhalinin həyat səviyyəsinin düşməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq kredit milli dövlət iqtisadi tənzimlənməsinin obyektinə kimi çıxış edir.

Beynəlxalq kreditin şərtlərinə aşağıdakılar daxildir:

- kreditin valyuta mənşəyi;
- ödəmənin valyuta mənşəyi;
- kredit məbləği;
- kredit müddəti;
- kredit açmanın üsulları;
- kreditin istifadəsi və ödənilməsi şərtləri;
- ortaya çıxma biləcək risklərin sığorta metodu.

Beynəlxalq kreditin spesifik funksiyalarından biri də kapital təməkləşməsi və mərkəzləşməsinin gücləndirilməsidir. Beynəlxalq kredit özəl şirkətlərin səhmdar cəmiyyətlərə transformasiyası, yeni şirkətlərin qurulmasında ciddi rol oynayır.

Beynəlxalq kredit münasibətlərinin subyektinə kimi kreditor (ssuda kapitalını təklif edən) və borclu (ssuda kapitalına tələbi olan) çıxış edir.

Beynəlxalq kredit, təməl motivi, açılan kreditdən maksimal mənfəət əldə etməkdir. Beynəlxalq kredit münasibətlərinin subyektləri aşağıdakı institutlardır: Beynəlxalq maliyyə təşkilatları – Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı Qrupu. Bu təşkilatların kredit siyasəti təşkilatın nizamnaməsində yer alan kreditlər çərçivəsində təsbit edilir.

Beynəlxalq krediti təklif edən banklar siyahısında ilk yerləri: Citigroup, Deutsche Bank, HSBC bankları tutur. Hal-hazırda beynəlxalq kredit alətlərinin həcmi 30 trl. dollarından da yuxarıdır.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF). BVF II Dünya müharibəsindən dərhal sonra Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərə dövlətlərinin başçılığı ilə 1944-cü il 1-22 iyul tarixləri arasında ABŞ vilayətinin Bretton-Vuds qəsəbəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının pul və maliyyə konfransı keçirildi. Konfransda 55 ölkənin nümayəndəsi iştirak etmiş, müharibədən sonra beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yenidən tənzimlənməsi, yeni bir ödəmələr sisteminin əsasları və ticarətin sərbəst bir şəkildə inkişaf etdirilməsi, çeşidli güclüklər içində olan ölkələrə maliyyə yardımları edilməsi və iqtisadi əməkdaşlığın saxlanması kimi mövzularda önəmli qərarlar verilmişdir. Konfransda Beynəlxalq Valyuta Fondunun qurulması haqqında qərar qəbul edilmişdir.

BVF-nin siyasəti və vəzifələri Müqavilə maddələri kimi (Articles of Agreement) tanınan nizamnamə ilə müəyyən edilmişdir. BVF-nin Müqavilə maddələrində qısaca və dürüst ifadə edilmiş əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq valyuta əməkdaşlığının dəstəklənməsi;

- beynəlxalq ticarətin tarazlaşdırılmış artımının təmin olunması;
- valyuta kurslarının sabit qalmasına şərait yaradılması;
- hərtərəfli ödənişlər sisteminin yaradılmasına kömək göstərilməsi və dünya miqyaslı ticarətin inkişafına mane olan valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;
- ticarət və ödəniş məhdudiyyətlərindən istifadə etmədən ödəniş balansının pozulmaması üçün fondun üzvlərinin fondun resurslarına çıxışının təmin olunması;
- beynəlxalq maliyyə sisteminin inkişafı probleminin müzakirə olunması üçün forumların təşkil olunması.

Beynəlxalq Valyuta Fondu anlaşmada müəyyən edilən qaydaları pozan və öhdəliklərini yerinə yetirməyən ölkələrə qarşı cəza tətbiq edə və bu ölkələrə verilən kreditləri kəsə, hətta üzvlükdən xaric edə bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu üzv ölkələrə qısamüddətli kreditlər verir. Kreditlər CDR (kreditlər) pul vahidi ilə verilir. Fond tərəfindən saxlanan kreditlər ilə «iqtisadi sabitlik proqramları» çərçivəsində verilir. Bu zaman bir niyyət məktubu hazırlanır. Niyyət məktubunda hökumətin iqtisadi və maliyyə siyasəti göstərilir. Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv ölkələrə saxladığı maliyyə dəstəyi yanında texniki yardımlar da verir. Üzv ölkələr iqtisadi, maliyyə və texniki problemlərin həllində vasitəçilik xidmətləri də göstərir.

Bunlardan başqa, Vaşinqtonda qurulan bir institut nəzdində üzv ölkələrin Mərkəzi Bankı və Maliyyə Nazir-

liyinin məsul vəzifələri üçün müxtəlif təhsil proqramları da verir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə vəsaitlərinin əsasını üzv ölkələr üçün müəyyən olunmuş kvota hesabına onların ödənişləri təşkil edir. Kvotalara uyğun olaraq BVF-nin əksər kreditləri üçün alınma hüquqları və səs hüququ müəyyən olunur. İlk olaraq ölkələrin ödəniş öhdəliklərinin dördü birini qızıl ilə, qalanı isə - ölkənin tədavi olunmayan faizsiz nota şəklində (əslində - adi veksəl) formalaşdırılmış valyutaları ilə yerinə yetirilirdi.

1978-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nizamnaməsinin ikinci dəfə dəyişilməsi ilə qızılın yerini xarici valyutada ödənişlər tutdu. Amma fond ödənişlərinin bu hissəsinin ölkələrin öz valyutası ilə (zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün) yerinə yetirilməsinə icazə verə bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun vəsait mənbəyi həmçinin müəyyən edilmiş paritetlər sistemi dövründə yığılmış qızıl ehtiyatının satışdır.

Dünya Bankı (Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankı (BİYB)) 1944-cü ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə birlikdə qurulmuş və 25 iyul 1946-cı ildən fəaliyyətə başlamışdır. Dünya Bankı adı ilə tanınan quruluşun anlaşması 144 ölkə tərəfindən təsdiq edilmişdir. Dünya Bankına üzv olan ölkələr eyni zamanda Beynəlxalq Valyuta Fondunun da üzvləridir.

İki təşkilat Dünya Bankına (DB) daxil edilir: BYİB (İnternational Bank for Reconstruction and Development, İBRD) və onun filial təşkilatı olan Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (İnternational (Development Association,

İDA). Dünya Bankı Qrupuna (DBQ) yuxarıda göstərilən təşkilatlardan başqa, həmçinin müxbir üzvlərin hüquqlarından istifadə edən Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) (International Financial Corporation, İFC), İnvestisiyaların Zəmanəti üzrə Çoxfunksiyalı Agentlik (İZÇA) (Multilateral Investment Guarantee Agency, MİGA) və İnvestisiya Mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz (International Center for Settlement of Investment Disputes, İCSİD) daxildir.

Öz öhdəliklərini yerinə yetirməyən ölkələr bankın səlahiyyətli qurumları tərəfindən veriləcək qərarla üzvlükdən çıxarıla bilər.

Bankın ana sözləşməsinin 1-ci maddəsinə görə Dünya Bankının məqsədləri aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- üzv ölkələrin iqtisadi islahatlarına yardım etmək;
- üzv ölkələrə xarici özəl mənbələrdən gələcək sərmayə investisiyalarını təsbit etmək və özəl sərmayənin yetərsizliyi vəziyyətində bunları tamamlamaq;
- üzv ölkələr üçün gəlirli investisiyaları təsbit edərək uzun dövrdə beynəlxalq dəyişmələrdə tarazlığı saxlamaq;
- üzv ölkələr üçün borcvermə mexanizmini uyğun hala gətirmək;
- yerli şirkətlərin maliyyə mənbələrinə olan ehtiyacları mövzusunda yardımçı olmaq.

Dünya Bankının verdiyi kreditlərdən sadəcə üzv olan ölkələr yararlanır. Kreditlər uzunmüddətli olub, tələb edən ölkənin iqtisadi inkişafı proqramlarının ehtiyacına görə verilir. Maliyyələşdirilən investisiya layihələrinin iq-

tisadi, texniki, maliyyə və menecment istiqamətləri Dünya Bankı tərəfindən fərqli bir şəkildə araşdırılır. Bundan başqa, kredit tələb edən ölkənin gələcəkdə maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirib yetirməyəcəyi araşdırılır. Tədqiqat və araşdırmalar ilk olaraq mərkəzdə aparılır. Ancaq kredit açılması mövzusunda bəzi məsələlər olduğundan Dünya Bankı öz işçilərindən və ya tədqiqatçılardan təşkil edilən bir qrupu kredit tələb edən ölkəyə göndərərək yerində məlumat alır. Şərtlər yetərli olarsa, kredit anlaşması hazırlanaraq imzalanır.

Dünya Bankı kredit açıqdan sonra aparılan layihəni yaxından izləyir. Layihənin hər mərhələsində sonra bir hesabat tələb edir.

Dünya Bankı layihə kreditlərinin xaricində bəzi texniki yardımlarda da iştirak edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin investisiya layihələrinin seçimi və hazırlanmasında, iqtisadi vəziyyətin təhlilində, inkişaf proqramları mövzularında texniki vasitəçilik xidmətləri göstərir. Bundan başqa, bank üzv ölkələrin yüksək vəzifəli məmur və texniki işçilərinə təhsil proqramları ilə də yardım edir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı. (AYİB)
Dünyada III ən böyük kredit təşkilatı olmaqla 1990-cı ildə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı üzrə sənədin imzalanması ilə yaradılmışdır. Öz fəaliyyətinə 1991-ci ildən başlamışdır. Bankın mərkəzi ofisi böyük Britaniyanın London şəhərində yerləşməkdədir.

Bank əməliyyatları departamenti 3 şöbəyə malikdir: Ölkələr üzrə qrup, sahələr üzrə qrup və əməliyyatlara dəstək qrupu. Hər bir şöbənin tərkibinə üzv

ölkələrin özəl və dövlət sektoru sahəsində ixtisaslaşmış mütəxəssislərindən ibarət işçi qrupu daxildir.

Bankın səhm kapitalının ümumi məbləği 10 milyard avro təşkil edir. Avro bankın rəsmi valyutası hesab olunur. Bankın bütün aktivləri, öhdəlikləri və maliyyə hesabatları avro ilə aparılır. Səhm kapitalı hər birinin nominal dəyəri 10 000 avro olan 1 milyon aksiyadan ibarətdir. Dəyəri ödənilən aksiyaların ümumi məbləği 4.3 milyard dollardır.

G-8 qrupu beynəlxalq maliyyə sistemində necə rol oynayır?

G-8 qrupu 1967-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bu qrupun görüşləri Bretton-Vuds sisteminin qəti şəkildə dağıldıqdan sonra 1973-cü ildən başlayaraq müntəzəm keçirilməyə başlamışdır. Qrupa aşağıdakı ölkələrin, dünyanın ən iri sənaye ölkələrinin rəhbərləri daxildir: ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya, Kanada və Rusiya. Bu ölkələrin rəhbərlərinin görüşləri ən azı ildə bir dəfə yüksək səviyyədə keçirilir. Bundan başqa, bu ölkələrin maliyyə nazirlərinin və mərkəzi bankların prezidentlərinin birgə görüşləri, demək olar ki, müntəzəm qaydada keçirilir. Bu iclaslarda dünya iqtisadiyyatının inkişafına dair ən aktual problemlər müzakirə olunur. G-10 qrupunda olduğu kimi, görüşlər BVF-nin Müvəqqəti Komitəsinin iclaslarından əvvəl keçirilir.

Son illər G-8 qrupunun iclaslarında 1998-ci ildən tez-tez yaranan dünya və regional maliyyə böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılması məsələləri müzakirə olunur.

Maliyyə bazarının qloballaşması və ölkələrarası maliyyə axını

Kapital qlobal iqtisadiyyatda bir neçə formada qloballaşır. Bunlardan biri inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya yatırımları, o biri isə qlobal səviyyədə mənfəət planlarının təmin edilməsidir.

II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ şirkətləri əvvəlcə Qərbi Avropa və Latın Amerikasına ölkələrinin emal sənayelərinə investisiya qoyuluşlarına başladılar, daha sonra isə 1960-cı illərin ortalarından etibarən investisiya axını Uzaq Şərq regionlarının hərəkətli ölkələrinə axdı və bu prosesə bütün mərkəzi ölkələr qatıldı. 1980-ci illərə gəldikdə orta dərəcədə sənayeləşmiş ölkələrin çoxu, o cümlədən Türkiyə də bu karvana qatıldı.

1990-cı illərə qədər, yəni sərbəstləşmə prosesinə qədər birbaşa xarici investisiyaların girişinə ciddi çeşidli məhdudiyətlər qoyulmuşdu. Bir çox ölkə xidmətlər sektoruna, emal sənayesinin bəzi bölmələrinə xarici sərmayənin girişini qapalı tutur və ya yerli sərmayə ilə müştərək şirkət qurmaq şərtləri ortaya qoyulurdu.

Transmilli şirkətlərin başqa ölkələrə birbaşa investisiya yatırımlarının səbəbləri aşağıdakılardır: Birincisi,

bir tərəfdən - iri malların istehsalına ödənilən əməkhaqlarının azlığı, sosial xərclərin daha az və fəhlə haqlarının məhdudiyətli olması, digər tərəfdən də transmilli şirkətlərin fəhlələrinin qabiliyyət səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrinə üstünlük verirlər.

İkincisi, 1990-cı illərdə təbiəti mühafizə sahəsindəki yüksələn tələblər nəticəsində təbiəti çirkləndirən sənaye müəssisələrinin (başda kimya sənayesi olmaq şərti ilə) istehsallarını daha rahat aparmaq məqsədi ilə az inkişaf etməkdə olan ölkələrə transfer etdilər.

Üçüncüsü isə əvvəllər yüksək gömrük sərhədlərini aşmayan mərkəzi ölkələrin şirkətləri, köhnəlmiş texnoloji maşın-avadanlıqları bu qorunmuş bazarlara daşıyır, beləliklə, köhnə texnologiyanın gəlirlilik müddətini uzadaraq mənfəət normasını yüksəldə bilirdilər.

Bu səbəblər 1980-ci ildən sonrakı illərdə inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa investisiyalarla mənfəət həddi daha yüksək olan (bankçılıq, ticarət, turizm, sığorta işi, xidmətlər) sahələri sürətlə artmağa başladı.

1987-ci illərdə inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa investisiyanın miqdarı 10 milyard dollar idisə, 1993-cü ildə 56.3 milyard dollara, 1995-ci ildə isə 90,3 milyard dollara çatmışdır. Bunların içində ən böyük miqdarda sahib Uzaq Şərqi ölkələri, başda Çin olmaqla 53,5 milyard \$, onun arxasında başda Meksika və Argentina olmaqla Latın Amerikasındadır – 17,8 milyard \$. Bu artımın güclənməsində ən önəmli faktor özəlləşdirmə olmuşdur.

Dünya Bankının məlumatlarına görə, özəlləşdirmə yolu ilə 1988-1992-ci illər arasında inkişaf etməkdə olan ölkələrə qoyulan investisiyanın miqdarı 15 milyard dollar olmuşdur.

Ümumiyyətlə, adambaşına düşən ən çox xarici investisiya miqdarına və xarici ölkələrə investisiya qoyuluşuna görə fərqlənən ölkə İngiltərədir.

İngiltərənin 1-ci sırada olma səbəblərindən biri də ölkənin investisiya şərtlərinin xarici sərmayəyə girişinə qarşı ən uyğun şəraitdə olmasıdır.

Maliyyə qloballaşması dünyanın inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələdir və əvvəlki mərhələlərdən aşağıdakı keyfiyyətlərinə görə fərqlənir:

- transmilli Şirkətlərdə birbaşa xarici investisiyanın genişlənməsi;
- transmilli Şirkətlərin və digər kredit təşkilatlarının böyük həcmli və fəaliyyətlərinin diversifikasiyası;
- beynəlxalq likvidli resursların və institusional investorların sayının dəfələrlə artımı;
- maliyyə defisitinin artımı və kreditləşmənin genişlənməsi;
- qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsi, diversifikasiyası və beynəlxalq bank kreditləşməsinin inkişafı;
- Avrovalyuta bazarlarının genişlənməsi;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə maliyyə bazarlarının yaranması, inkişafı;

- Müasir elektron texnologiyaların, informasiya və kommunikasiya vasitələrinin tətbiqi.

Maliyyə qloballaşmasının inkişafı beynəlxalq birbaşa investisiya axınlarının artımı, beynəlxalq maliyyə bazarlarının genişlənməsi ilə xarakterizə edilir. Maliyyə qloballaşmasının açıq aşkar şahidi kimi dünya valyuta bazarının genişlənməsi, xarici valyutada bank depoziti həcmnin artımı, milli sosial-iqtisadi inkişafda xarici maliyyəyələşmə payının və iştirakının artımı və s. çıxış edir.

Maliyyə qloballaşmasının inkişafı gəlir axtaran böyük həcmdə likvid resurslarla təmin olunmalıdır. Sığorta, trast, investisiya şirkətləri, pensiya və digər inkişaf etmiş ölkələrin fondlarını özündə cəmləyən institusional investor resurslarının məcmuu həcmi 33 trilyon dollar qiymətləndirilir. Milli iqtisadiyyat və bazarların belə açıq şəraitdə və informasiya-kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə belə resurslar dünya üzrə sərbəst yerləşdirilir.

Maliyyə resurslarının qeyri-bərabər inkişafı və bölüşdürülməsinin güclənməsi, cari tədiyyə balanslarının aktiv və passiv saldusunun artımı, bir çox ölkələrdə şəxsi resursların investisiyalaşmada kəskin çatışmazlığı, dövlət büdcəsinin kəsirinin aradan qaldırılması, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin keçirilməsi, həmçinin özəlləşdirmə, bankların və şirkətlərin birləşməsinin, xarici və daxili borc öhdəçiliklərinin həyata keçirilməsi, maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması maliyyə qloballaşmasının inkişafını stimullaşdırır.

Maliyyə qloballaşmasının təşkilati əsasları

Dünya miqyaslı maliyyə bazarlarının qloballaşması onların universallaşdırılması, yəni maliyyə vasitələrinin tədavülü üçün yeni prosedurların və standart şəklində onlardan istifadə edən maliyyə institutlarının yaradılmasıdır. Məsələn, maliyyə institutu kimi qlobal maliyyə sisteminin tələblərinə cavab verə bilən universal bank konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Bəzi tədqiqatçılar qloballaşma prosesini maliyyə inqilabı adlandırırlar; bu proses 1980-ci ildən etibarən, maliyyə bazarları sisteminin qlobal miqyasda fəaliyyət göstərməyə başladığı, yəni qloballaşma üçün müəyyən şərtlər meydana çıxan zaman baş verdi. Məhz o zaman müxtəlif ölkələrin qabaqcıl maliyyə mərkəzlərini birləşdirən dünya miqyaslı maliyyə şəbəkəsi yarandı.

Bu şəbəkə Nyu-Yorku, Londonu, Tokionu və Sürixi xüsusi funksiyalar üzrə fəaliyyət göstərən mərkəzlərlə birləşdirdi: Frankfurt-na-Mayn, Lüksemburq, Amsterdam, Paris, Honq-Konq, Bahama və Kayman adaları, London - avrovalyutanın aparıcı mərkəzidir. Böyük həcmli əmanətlər və Yaponiyada kapital çoxluğu sayəsində Tokio qiymətli istiqraz vərəqələri bazarı daha cəlbedici olmuşdur. Sürix, başlıca olaraq, xarici depozitlərin anonimliyinə görə xarici istiqraz vərəqələri bazarı hesab olunur.

Bu mərkəzlər arasındakı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi beynəlxalq maliyyə institutlarının, beynəlxalq maliyyə inteqrasiyasının hər yerdə mövcud olmasına və

maliyyə innovasiyalarının sürətlə inkişafına gətirib çıxarmış və xüsusi olaraq maliyyə qloballaşmasının mahiyyəti hesab olunmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə institutlarının hər yerdə mövcud olması dövlətin daxili bazarda fəaliyyətə və beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin liberallaşmasına müdaxiləsinin qarşısını almaqla, ayrı-ayrı ölkələrin hökumətlərinə təzyiqin gücləndirilməsi deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu. Bakı, Qanun, 2009.- 1092 s.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Rüblük Bülletenləri.
3. Abbasov Ə.M., Məmmədov, Z.F. Bank işi və bankçılıq. Bakı, 2003.
4. Məmmədov Z.F., Zeynalov V.Z. Maliyyə və kredit Dərslik. Bakı, 2007.
5. Məmmədov Z.F. Pul, kredit və banklar. Dərslik.- Bakı, 2008.
6. Məmmədov Z.F. İbrahimov Z.H. Pul, kredit və banklar. Bakı, 2009.
7. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
8. Sadıqov E.M. Bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatları (rus dilində). Bakı, 2001.
9. Kərimov A.E., Babayev A.A. Qiymətli kağızlar bazarı. Bakı, 2003.
10. Azərbaycanın pul dövriyyəsi tarixi. Mənbə: «Azadlıq» qəzeti. 2 fevral 2011
11. Ибрагимов З.Г. Генезис денежно кредитной системы Азербайджана. Баку, 1996.
12. Белоглазова Г.Н. Деньги, кредит, банки. Москва, 2007.
13. Свиридов О.Ю. Деньги, кредит, банки. Москва-Ростов-на Дону, 2005.
14. Банковское дело. /под. ред. Г.Н.Белоглазовой: Учебник.- М.: Юрайт-издат, 2004.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Giriş	4
Pul sistemi	6
Pul tədavülü	8
Pulun funksiyaları	9
Banknotların tədavülünün səciyyəvi xüsusiyyətləri	11
Çek tədavülü	11
Elektron-kağız pul sistemi	12
Nağdsız pul forması	13
Pul kütləsi	14
Pul aqreqatları	16
Pul bazası	16
Pulun tədavül sürəti	17
Pulun alıcılıq qabiliyyəti	19
Pul bazarı	19
Pulun qiyməti	22
Pula tələb	23
Pul təklifi və pul multiplikatoru	24
Pul siyasəti: məqsədləri və alətləri	25
Azərbaycanda nağd pul tədavülünün təşkili	28
Kreditin mahiyyəti	30
Kreditin prinsipləri	33
Kreditin funksiyaları və rolu	36
Kreditin formaları	38
Kreditin mahiyyəti və funksiyaları	46

İpoteka krediti	47
Kredit sistemi	50
Qərb ölkələri kredit sisteminin strukturu ---	55
Bankların yaranma tarixi	57
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dönəmində Bankların fəaliyyəti	59
Qədim Azərbaycan ərazisində pul dövriyyəsi	65
Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının yaranma tarixi	70
Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin hüquqi əsasları	77
Banklarda risk növləri	81
Nağdsız hesablaşmalar həyata keçirilərkən istifadə edilən ödəniş sənədləri	87
Kommersiya banklarının investisiya siyasətinin təsir edən makroiqtisadi faktorları açıqlayın	97
Sistem quruluşlu Azərbaycan banklarının fəaliyyəti	100
Azərbaycanda bank sisteminin müasir vəziyyəti	103
Banklar qiymətli kağızlar bazarında hansı əməliyyatları həyata keçirə bilirlər ---	105
Əmanət sığorta sisteminin mahiyyəti	107
Qiymətli kağızlar bazarının təsnifatı və funksiyaları	109
Qiymətli kağızlar bazarının strukturu və növləri ---	111

Qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən insitusal investorlar -----	114
Fond birjasinin funksiyası -----	118
İnkişaf dərəcələrinə görə fond birjalarının təsnifatı -----	120
Beynəlxalq likvidlik -----	121
Valyuta siyasəti -----	124
Valyuta kursuna təsir edən amillər -----	126
Valyuta nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri -----	128
Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti orqanları və agentləri -----	129
Beynəlxalq kredit -----	130
Beynəlxalq maliyyə təşkilatları -----	138
G-8 qrupu beynəlxalq maliyyə sistemində necə rol oynayır?-----	143
Maliyyə bazarının qloballaşması və ölkələrarası maliyyə axını -----	144
Maliyyə qloballaşmasının təşkilati əsasları- Ədəbiyyat -----	148 150

Nəşriyyatın müdiri
Baş redaktor
Redaktor
Korrektor
Kompyuter operatoru

Dizayner

Kaşiyeva F.Ş.
Pul, kredit, banklar

Metodik vəsait. (Məlumat-sorğu kitabı)

Çapa imzalandı . 05. 2011. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi ç.v. Sifariş . Sayı 00.

" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6